

351078

ARCHAEOLOGIA HUNGARICA

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM RÉGÉSZETI KIADVÁNYAI

ACTA ARCHAEOLOGICA MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

SZERKESZTI: ZICHY ISTVÁN GRÓF ÉS FETTICH NÁNDOR

XX.

PAULOVICS ISTVÁN

A SZŐNYI TÖRVÉNYTÁBLA

(11 TÁBLÁVAL ÉS 2 SZÖVEGKÉPPEL)

ÉTIENNE PAULOVICS

LA TABLE DE PRIVILÈGES DE BRIGETIO

(AVEC 11 PLANCHES ET 2 FIGURES DANS LE TEXTE)

MAGYAR TÖRTÉNETI MÚZEUM

BUDAPEST

1936

ARCHAEOLOGIA HUNGARICA

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM RÉGÉSZETI KIADVÁNYAI

ACTA ARCHAEOLOGICA MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

SZERKESZTI : ZICHY ISTVÁN GRÓF ÉS FETTICH NÁNDOR

XX.

PAULOVICS ISTVÁN

A SZŐNYI TÖRVÉNYTÁBLA

MAGYAR TÖRTÉNETI MÚZEUM

BUDAPEST

1936

577801

PAULOVICS ISTVÁN

A SZŐNYI TÖRVÉNYTÁBLA

(11 TÁBLÁVAL ÉS 2 SZÖVEGKÉPPEL)

ÉTIENNE PAULOVICS

LA TABLE DE PRIVILÈGES DE BRIGETIO

(AVEC 11 PLANCHES ET 2 FIGURES DANS LE TEXTE)

MAGYAR TÖRTÉNETI MÚZEUM

BUDAPEST

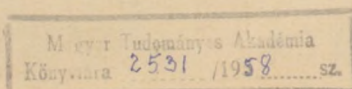
1936

MTA
KIK

351078

NYOMATOTT KERTÉSZ JÓZSEF KÖNYVNYOMDÁJÁBAN, KARCAGON
IMPRIMERIE DE JOSEPH KERTÉSZ À KARCAG, HONGRIE
MEGJELENT 500 PÉLDÁNYBAN — TIRAGE EN 500 EX.

GENIO

STEPHANI SCHOENVISNER

(1738—1818)

INVESTIGATORIS ANTIQVITATVM HISTORIAEQVE PANNONIAE

SACRVM

TARTALOM

I. Bevezetés. A tábla leírása, a felirat szövege	9
II. A törvény kibocsátásának előzményei	12
III. Dalmatius	15
IV. A törvény bevezető sorai : Elismerés a katonáknak, gondoskodás szükségleteikről	18
V. Capitatio : a katonáknak járó adókedvezmények	21
VI. Missio honesta et causaria	28
VII. Bűnösök kizárása a kedvezményekből	30
VIII. A promulgatio módja, Illyricum, legiók-vexillatiók	31
IX. Befejezés	37

CONTENU

I. Introduction. La description de la table, le texte de l'inscription	39
II. Les antécédents de l'émission de la loi	43
III. Dalmatius	45
IV. L'introduction à la loi : louange des soldats, subvention à leurs besoins .	49
V. Capitatio : les privilèges d'impôts dûs aux soldats	51
VI. Missio honesta et causaria	58
VII. Exclusion des coupables de la jouissance des privilèges	60
VIII. Manière de procéder à la promulgation, Illyricum, légions-vexillations	61
IX. Conclusion	66

I. BEVEZETÉS

A TÁBLA LEIRÁSA, A FELIRAT SZÖVEGE

A bécs-budapesti vasútvonal mentén, Komáromtól keletre fekvő Szőny község területén és határában terült el a számos e környéken lelt feliratból is ismert *Brigetio municipiuma*. Az évszázadokon át itt táborozott *legio I adiutrix* ma is jól felismerhető castruma Szőny községtől keletre fekszik. A tábornak, valamint környékének, az ott fekvő római sírmezőknek rendszeres kutatását, a helyszínen s környéken lappangó emlékek számbavételét és feldolgozását újabban a Magyar Nemzeti Múzeum egyik főfeladatának tekinti s jórészen a Magyar Tudományos Akadémia Gróf Vigyázó-Alapjának támogatásával az 1927–29. években igen eredményes kezdeményező ásatásokat is folytatott.¹ E munkában hűséges munkatársunk és önzetlen támogatónk, Kállay Ödön szőnyi jegyző 1930. október 8-án „fontos leletet” jelentett a Magyar Nemzeti Múzeumnak. A római tábornak a bécs-budapesti mútótól (illetőleg vasúttól) délre eső felén ugyanis a gőzeke egy nagy feliratos bronztábla töredékeit vetette ezen, a brigetioi kutatások történetében fontos napon felszínre.

Két kisebb töredéktől eltekintve a tábla három nagyobb darabra tört még az ókorban. Eredeti magassága 78,5, szélessége 68 cm volt, vastagsága pedig 3–5 mm között váltakozik. Súlya 14,70 kg (I. és II. tábla).

A felirat bevésésére rendelt, álló téglalakú, hengerelt bronzlemeznek először a másik oldalán próbálkoztak meg a betűk bevésésével, helyesebben beütésével. Erről tanúskod-

nak a mai hátlapon látható betűk, a felirat tulajdonképpeni kezdete: EXEMPLVSACR (XI. tábla 1), amelyet valószínűleg az V után kimaradt M betű miatt kezdtek a másik oldalon újra. Ugyancsak a hátsó felületen egy nyilván próbaképpen bevert C betűt is látunk (XI. tábla 2).

E próbálkozások után azután a végleges előlapon a feliratot díszesebb formák között igyekeztek megörökíteni. Mindenek előtt keretet véstek a bronzlapba, így fenn kb. 4,5, kétoldalt pedig 6,2 cm széles, belül tagolt perem teszi a feliratot ünnepiesebbé, a kezdő szavak pedig átlagban 3,5 cm magasságukkal messze felülmulják a túloldali betűk (1,5 cm-nyi) nagyságát.

Az emlék az épületnek, amelynek falát díszítette, elpusztulásakor tört össze, ugyanakkor a tűzben össze-vissza görbült. Több, mint másfél évezredes eltemetetésben a földben vastag zöld patina képződött rajta, a legnagyobb töredéken pedig nagyobb felületen durva vastag oxidáció virágzott ki, oly szerencsésen azonban, hogy a felirat betűi ennek dacára is elolvashatók. E vastag bronzrozsda néhol lepattogzott s ott a betűk csak homályosan, nyomokban láthatók. Éppen e lepattogzás veszélye miatt a görbületek kisimításának még a gondolatával sem foglalkozunk.

A felső perembe utólag vésett két sorral együtt a felirat összesen 38 sorból áll. A felirat címe, valamint alul a keltezése nagyobb betűkkel jeleztek. Mind ezek, mind pedig a tulajdonképpeni szöveg betűi egyenlőtlenek s — különösen a görbe hajlású betűk — kezdetleges formájúak. Mint már említettük, nem vésetek, hanem éles szerszámmal vannak a sima lapba beverve. Innen van az, hogy a találkozó, kapcsolódó vonalak sokszor keresztezik egymást, egymáson keresztül futnak. A betűverő gyarló munkája dacára is megörökítette ma-

¹ A világháború óta felszínre került, főként feliratos emlékeknek, valamint a kutatásoknak előzetes ismertetése „Funde und Forschungen in Brigetio” címen a frankfurti Röm. Germ. Kommission egyik legközelebbi kiadványában jelenik meg, míg a kezdeményező brigetioi ásatások eredményeit az Archaeologia Hungarica egyik közelebbi kötetében fogjuk részletesebben közzétenni.

gát a bronztáblán, a bal oldalkeret sima peremén ugyanis ott van nevének kezdőbetűje *S* és kissé lejjebb alatta *F(ecit)*.

A bronztábla felső keskeny peremébe (részben a perem tagolt hajlataiba) *utólag* bevert kétsoros felirat két császárnak, a felirat tulajdonképpeni szövegét alkotó törvényt kibocsátó *imperatoroknak* a neveit tartalmazza:

IMP CAES FLA VAL CONSTANTINVS PF IN
AVG PM TRI P VII IMP VI COS PP PCOSS ET
IMP CAES VAL LICI LICINIVS PF IN AVG
PM TRI P IIII IMP III COS PP PCOSS

A perem egy kis része kitört s az onnan hiányzó töredék csak az 1934. évi ásatás folyamán került elő, de különben is hézag volt e helyen, mert a *PP*-k előtt sima a perem. A törések ezen egyetlen helyen frisseknek látszanak, nem lehetetlen, hogy a gőzeke szakította le a később megtalált bronzdarabkát. A peremen levő *utólagos* felíratrész így olvasandó:

Imp(erator) Caes(ar) Fla(vius) Val(erius) Constantinus p(ius) f(elix) in(victus) Aug(ustus) p(ontifex) m(aximus) tri(bunicia) p(otestate) VII imp(erator) VI co(n)s(ul) p(ater) p(atriciae) p(ro)co(n)s(ul) et Imp(erator) Caes(ar) Val(erius) Lici(nianus) Licinius p(ius) f(elix) in(victus) Aug(ustus) p(ontifex) m(aximus) tri(bunicia) p(otestate) IIII imp(erator) III co(n)s(ul) p(ater) p(atriciae) p(ro)co(n)s(ul).

A második sorban a császár nevét: *LICI LICINIVS*-t később kivakarták a perem sima részén, a betűknek a hornyolatba esett alsó részei azonban megmaradtak s így e két szó is tisztán olvasható.

A legelső sorban, közvetlenül Constantinus neve előtt, a sor betűinél kissé magasabban *X*-szerű kereszt van beverve. Lehet, hogy csak a vésőnek szóló, vagy a vésőtől eredő jelzéssel van dolgunk, lehet azonban nagyobb jelentősége is. A keresztény-átalakulás sorsdöntő hónapjait éli a birodalom, nem lehetetlen tehát, hogy a kereszténnyé lett uralkodó neve elé akár a Maxentius-féle leszámolás után, akár Licinius nevének kitörlése alkalmával a *Krisztus-monogramm* egyik legősibb formáját (v. ö. G. Schönermark, *Der Kruzifixus in der bildenden Kunst*, Strassburg, 1908. Abb. 9.) verték ki esetleg rejtett célzattal (*crux dissimulata*) az uralkodó neve elé az emlékek tanúsága szerint élénk keresztény élettel bíró Brigetióban.

A két sor tartalmi részét illetőleg mindek előtt meg kell jegyeznünk, hogy *Constan-*

tinus nevénél hiányzik a *praenomen*, amely feliratokon nála *C.*, *L.*, vagy pedig *M.* alakban fordul elő. Constantinus itt hetedszer viseli a *tribunicia potestas*, amely tisztségének kezdete Stobbe szerint² 311. november 11-ike. Ugyanez a helyzet Liciniusnál is: a *tribunicia potestas* IV szintén csak 311. nov. 11-én kezdődne. Cagnat³ szerint Licinius éppen 311-ben viselte volna először a consuli tiszte, Constantinus viszont 307-ben vagy 309-ben volt először consul, másodszor pedig — éppen Liciniussal együtt — a törvény kibocsátását követő évben, 312-ben. Ezért a *COS*-szócskák után egyik sorban sincs szám, ellenben mindkettőnél itt a *PP* előtt elég tekintélyes sima űr maradt.

Az *imperator* számok: Constantinusnál VI, Liciniusnál pedig III nem a császári *acclamatio*kat, hanem az uralkodási évszámot jelentik.⁴ Constantinus uralkodói éveit újabban 306. aug. 29-től számítják,⁵ míg Licinius csak 308. nov. 11-től uralkodó s így — tekintettel a törvény hónap-dátumára (jún. 9.) — 311. nov. 11-ike előtt még csak a harmadik uralkodó-évben volt. Ez így rendben is van, amennyiben a *die in diem imperii* számítjuk az éveket. Hasonló számítás szerint Constantinus azonban a törvény keltezésének időpontjában csak ötödik *imperator* évét élte s csak aug. 29-én lépett hatodik uralkodói évébe. A szőnyi bronztábla peremén azonban már a hatodik év szerepel; a tábla felállítása, a törvény *brigetioi promulgatioja* tehát már 311. aug. 29-ike után történt. Nov. 11-én viszont Licinius már negyedik uralkodói évébe lép s így ez a két adat a tábla felállításának idejét meglehetősen szűk időre: 311. aug. 29. és nov. 11. közti hónapokra korlátozza. Ha viszont a *tribunicia potestas* számait nézzük, Stobbe fenti megállapításának hitelt adva a törvény *promulgatioját* későbbre, nov. 11. utánra kellene tennünk. Miután ez előbbi, tényeken nyugvó megállapításunk folytán lehetetlen, továbbá nem tételezhető fel, hogy a leíró mindkét császár *tribunusi* éveinél egy-egy évvel tévedett, az így kiütköző

² H. Fr. Stobbe, *Die tribunenjahre der römischen kaiser. Philologus* XXXII, 1873, 88.

³ Cours d'épigraphie Latine⁴, 1914, 239.

⁴ H. Dessau, *Ephemeris Epigraphica* VII, 1892, 432 kk. Alföldi András, *Numismatic Chronicle* 1929, 218 kk (a Gallienusi évszámításra vonatkozólag).

⁵ Ernst Stein, *Konstantin d. Gr. gelangte 324 zur Alleinherrschaft. Zeitschrift f. d. neutestamentliche Wissenschaft* XXX, 1931, 179 k.

ellentmondás folytán aligha állhat meg ezek után az a megállapítás, hogy a tribunusi éveket csak nov. 11-től számították volna. E tekintetben nekünk ezen egykorú brigetioi emlékek egymással különben a legteljesebb összhangban levő adatait kell helyeseknek, sőt döntőknek elfogadnunk.

Ezen első két sor, mint azt annak helye az eredetileg szabadon hagyott felső peremen, írásának, vésésének primitívebb módja, részben már a keretdíszebe történt bevésése is igazolja, pótlólag és — miként megállapíthattuk — időbelileg is később veretett rá a táblára. A tulajdonképpeni törvényszöveg végén ugyanis, mint később látni fogjuk, a törvény pontosan napra datálva van, mégpedig 311. június 9-ről. Ez utóbbi a rendelet tulajdonképpeni kelte, míg a felső, utólag odaillesztett két sorban a rendelet kihirdetésének, promulgatio-jának dátumát őrizzük, amely — mint láttuk — csak hónapokkal később történhetett meg. Mindkét sor utolsó szavában a proconsuli titulusból az *S* egészen érthetetlen módon többesszámú alakban kettőzött szerepel: *PCOSS*, amit csakis a véső tudatlanságának, hibájának tulajdoníthatjuk.

A felirat tulajdonképpeni szövegének ismertetése előtt megjegyezzük, hogy az ismertetett felső két sort, a felirat címét, valamint a keltezését leszámítva magában a szövegben lényeges szó-rövidítés alig fordul elő. Ezzel szemben az egyes részek, mondatok és szavak — alig egy pár elválasztó pontot leszámítva — minden elválasztás és kiemelés nélkül következnek egymásra.

A szöveg eképpen szól:

Exempl(um) sacra(rum) litterarum. /

Have Dalmati carissime nobis! /

Cum in omnibus, pro devotione ac laboribus suis, militum nostrorum commodis / adque utilitatibus semper consultum esse cupiamus, in hoc etiam, dispositio(n)um nostrarum provisione, eiusdem militibus nostris consulendum / esse credidimus Dalmati carissime, unde intuentes labores eorundem militum nostrum, quos pro reipublicae statu et commodis, adsiduis discursibus sustinent, / providendum ac disponendum esse credidimus, ut et militiae suae tempore iucundis laborum / suorum fructibus ex nostra provisione se perfrui gaudeant et possint militiam quiaeto otio et congrua securitate / potiantur. Itaque devotioni tuae significandum esse credidimus, ut idem milites nostri militiae quidem / suae

tempore quinquem capita iuxta statutum nostrum ex censu adque a prestationibus sollemnibus / annonariae pensationis excusent; eademque immunia habeant adque cum completis stipendiis legitimis / honestam missionem idem fuerint consecuti; sed et hii qui(i) licet post viginti stipendia adque honestam missionem / adepti fuerint, ab annonario titulo duo capita excusent, id est: tam suum, quam etiam uxoris suae; si quis forte ex preli / vulnere causarius fuerit effectus, etiam si intra viginti stipendia ex ea causa rerum suarum vacationem / fuerit consecutus, ad beneficium eiusdem indulgentiae nostrae pertineat ita, ut suum et uxoris / suae caput excuset, adque ut omni modo: tam quietis suae securitati, quam etiam commodis consulunt provisionis nostrae beneficio idem milites gratulentur. Licet eiusmodi antehac / consuetudo fuerit, ut plurimi homines simul honestam missionem a duce perciperent, penes / actarium missoria permanente, exempla sibi singulique exciperent, tamen volumus, ut cum vel honestam vel ca(u)sariam, sicuti supra dictum est, missionem milites consequantur, singulique specialem a duce in personam suam accipiant missionem, quo probatione / veritatis ac fidei aput permanente securitate stabili ac firmissima perfruantur. Pervidet / sane dicatio tua, eos, qui dilecti sui gratia dimittuntur, ad beneficium legis eiusdem pertinere / non posse, cum utriusque rei ratione haberi oporteat, ac vitae probabilis instituta adque / honestam missionem. Sed et merita[m] militiae premia a nobis condigna percipere conveniat, ut et / eiusdem indulgentiae nostrae beneficio perpetuo idem milites perpetuo perfruantur / ac sempiterna dispositionis nostrae provisio obtineat firmitatem, volumus tenorem huius indulgentiae nostrae descriptum per singulaeque castra aput signa in tabula aerea consecrari, quo tam[m] legionarii milites, quam etiam equites in vexillationibus constituti Inlyriciani, sicuti similis laboris militiae suae sustinent, ita / etiam provisionis nostrae similibus commodis perfruantur. Et manu divina / vale Dalmati carissime nobis. /

Divo Maximiano VIII [et Maximino / Augusto] II Imperatoribus ?] co(n)sulibus, / (ante diem) III Idus Iulias. Serdica. /

A szövegnek minél eredetibb formában való visszaadását tartván szem előtt, csak a legszükségesebb mértékben éltünk a kiegészítésekkel, azokon a helyeken, ahol azt a helyes

értelmezés feltétlenül megkívánta, egyébként a leírás (illetőleg szövegezés) összes hibáit változtatlanul hagytuk. Mindenek előtt megemlítendő, hogy — miként a peremen az egyik császár neve: *Lici(nianus) Licinius* — a felirat végén az egyik consul neve: *et Maximino Aug(usto)* *II* s közvetlenül ez után még egy szó: *IMP*, *Imp(eratoribus?)* nyilván *damnatio memoriae* folytán ki vannak törölve. A kitörlés módja a peremen s a felirat végén nem azonos, hiszen a *damnatio memoriae* ténye sem egy keletű. Mindkét esetben jól megmaradtak azonban a nevek nyomai, úgy, hogy azok biztossággal olvashatók, mindössze az utolsó kitörlött szónál vannak kételyek. Az *IMP* a kitörlés dacára meglehetősen jól kivehető, viszont a második *P* inkább csak sejthető s ezért lehetséges, hogy ezen szó csak Maximinusra vonatkozik: *Imp(erator)*, miként az előbb szereplő *AUG, Aug(usto)*. Maximianus-nál mindezek azért hiányzanak, mert ő már *divus*-ként szerepel. *Maximianus (Galerius)* ugyanis a törvény kibocsátásának idején: 311. június 9-én már nem élt, amennyiben ugyanazon év május 5-én halálozott el. A másik consul, *Maximinus* alatt valószínűleg *Maximinus Daia* vagy *Daza* értendő.

A brigetioi bronztábla, mint címéből és

szövegéből látjuk, *Nagy Konstantin* és imperator-társa *Licinius* által kibocsátott törvényt (*sacrae litterae*) őrzött meg számunkra. Pontosán feltünteti a szöveg a kibocsátás helyét: *Serdica*, a mai *Sofia*, valamint annak idejét, 311. június hó 9-ikét. A felirat címe: *Exempl(um) sacra(rum) litterarum*, tehát levél formájában kibocsátott törvénynek egy példánya, hasonmása, másolata.⁶ A törvény szövegében egyébként kimondottan a *lex* szó is előfordul a 26. sorban, még pedig ezen törvényre értve: *eos, qui delicti sui gratia dimittuntur, ad beneficium legis eiusdem pertinere non posse*.

E törvény a brigetioi lelet felbukkanásáig nem volt ismeretes, arról még hivatkozásban sem volt tudomásunk, sem írott forrásokban, sem pedig lapidaris emléken nem szerepel. Az ismert törvény-gyűjtemények éppen a törvény kibocsátásának idejét illetőleg hézagosak, a *Codex Theodosianus* adatszolgáltatása pl. a K. u. 313. évvel, tehát két évvel törvényünk keltezése után kezdődik. A *Codex Justinianus*-ban viszont, noha már Hadrianustól kezdve foglalja magában a törvényeket, éppen 305. és 313. között hézag van. A brigetioi tábla tehát éppen ezen hézagba illeszkedő, eddig teljesen ismeretlen törvényt hoz tudomásunkra.

II. A TÖRVÉNY KIBOCSÁTÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI

Hogy törvényünk szövegét, értelmét, jelentését, sőt jelentőségét helyesen értelmezhesük és azt fontosságához mértén a római jogszabályok közé beilleszthessük, szükségét érezzük annak, hogy keletkezésének idejére, körülményeire röviden kitérjünk. Kissé bele kell helyezkednünk a korba, sőt — fontos hadászati és adópolitikai intézkedései miatt — vissza kell mennünk a Diocletianus személyével kapcsolatos nagy reformok rövid szemléletére is.

A III. század nagy zavarai után a rendre, nyugalomra vágyó birodalmat két nagyképes-

ségű és feltétlenül jóindulatú organizátor keze tartja össze. Diocletianus és Constantinus reformjai méltóan állíthatók Augustus nagy alkotásai mellé. „Mindkét esetben — mondja e kor társadalmi és gazdasági történetének világhírű kutatója, *Rostovtzeff*⁷ — az állam újból való felépítése volt a cél. Augustus szerencsésebb volt, neki nemcsak az államot, hanem a nép jólétét is sikerült helyreállítani, a két utóbbi reformátornál az álladalom megmentése és fenntartása — akaratukon kívül — a lakosság érdekeinek a feláldozásával járt.” Ebben korunkra ismer-

⁶ V. ö. *Codex Justinianus* (továbbiakban csak: *Just.*) X. 1, 5: *Exemplum sacrarum litterarum Diocletiani et Maximiani AA.*—*Just.* VII, 22, 3 (314): *Exemplum sacrarum litterarum Constantini et Licinii AA.* — *Codex Theodosianus* (továbbiakban *Theod.*) XVI. 5, 20 (391): *Exemplum sacrarum litterarum*.

A *sacrae litterae*-re vonatkozólag v. ö. még:

Theod. VIII, 5, 35 (378): ... quos aut sacras litteras ferre constiterit ...

Theod. I, 3, 1 (383): ... sacras nostras litteras esse quaerendas.

Theod. VII, 8, 8 (400): *De qua re ... sacras litteras dedimus ...*

Theod. VII, 16, 2 (410): ... sacrae litterae cum omnibus chartis signatae ad meam clementiam transmittantur ...

⁷ Michael Rostovtzeff, *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich* II. 214 és 221.

hetünk, amikor az államkapitalizmus felé való haladásban (vagy az egyén emberi jogait megsemmisítő szovjetrendszerben) az állam fenntartásának mindenek felett álló érdeke mind erősebben avatkozik bele az egyén életébe s a népnek jólétét a nagy közterhek mindinkább csökkentik.

K. u. 311-et írnak törvényünkben, az öreg bölcs, Diocletianus még él spalatói magányában, a dolgok rendje azonban másként fordult, nem egészen úgy, ahogy ő azt megálmodta, kitervezte. Veje, Galerius (táblánkon már divus Maximianus) májusban meghal, felesége Prisca és immár özvegy leánya, Valeria a Balkán-félsziget ura elől keletre, Maximinushoz menekültek. Azon évtized alatt, hogy a birodalom gondjaitól 305-ben visszavonult, a birodalomban nagy események játszódtak le. Ezekkel kapcsolatban bennünket első sorban *Constantinus* pályafutása érdekel.

288-ban született mint Constantius és Helena fia Naissus (Niš)-ban. Midőn Diocletianus salonai visszavonulása utáni évben, 306-ban — annak dacára, hogy minden addigi szokásjog és várakozás ellenére egy évvel előbb még mellőzték — a britanniai csapatok szinte akarata ellenére Caesarra kiáltják ki, csak a régi módszert alkalmazták, hiába gondolta ki a spalatói bölcs még oly nagy igyekezettel és jóakarattal a tetrarchiát. A csapatoknak császártválasztó és császárt-döntő szerepe újból feléledt (a senatus-nak különben is már régen nem volt nagyobb súlya). Noha Constantinus mindvégig, végső célja eléréséig, uralkodó-társaival szemben lojálisan igyekezett eljárni, jól ismerte és tudta értékelni a csapatok döntő szerepét. Mikor később feltartóztathatatlan energiával tör nagy célja, az *egyeduralom* felé, ehhez vezető útjának egyik kritikus ideje a még komolyan veszélyesnek ismert *Galerius* halála utáni idő: törvényünk keletkezésének időpontja. Ekkor még *Licinius*-sal való egyetértésben veszi fel a harcot a két másik uralkodó-társsal: *Maxentius*-sal és *Maximinus Daia*-val.

Diocletianus visszavonulása után pár évvel ismét oly nagy a zűrzavar, hogy a birodalom megmentése céljából összehívott *carnuntumi értekezletre* tudvalevőleg még az öreg Diocletianus is kimozdul 308-ban dalmáciai magányából, *Galerius*-sal s a valószínűleg *Constantinus* megbízottjaként is szereplő *Maximianus*-sal rendbehozzák a dolgokat, a két-páros uralkodó-rendszer még fennáll: *Galerius* és

Licinius Augustusok, *Maximinus Daia* és *Constantinus* pedig Caesarok lesznek. *Maximianus*, *Diocletianus* példájára, szintén visszavonul. 310-ben *Constantinus* állandó tartózkodási helye Arles. *Maximianus* azonban megbánta a hatalomról való lemondást s mikor 310-ben Arlesben a veszélyeztetett Rajnához igyekvő *Constantinus* háta mögött aljas támadást készít elő veje ellen, „leveleket küldözgetett a nyugati seregekhez, amelyekben nagy pénzbeli ajándékok ígéretésével csatlakozásra szólítja fel a katonákat”.⁸ E *Constantinus* elleni merénylet azonban nem sikerült, az öreg *Maximianus* csúfosan alul maradt s önkezeivel vetett véget életének. Ugyanekkor a másik *Maximianus* (az erőszakos *Galerius*) betegségében mindenhez kapkod, még az annyit üldözött keresztényeknek is hízeleg 311. április 30-án kelt türelmi rendeletével, hogy érte istenükhöz imádkozzanak. Minden hiába, a császár május 5-én meghal.

A rendelet kibocsátásának közvetlen indokait keresve, különösen fontosak a *Galerius* halála s a törvény keltezése közötti hetek, mondhatnók, napok eseményei.⁹ *Galerius* halálának hírére a „rangidős” uralkodó, *Maximinus* tüstént a cselekvés terére lép. Mindenek előtt Kisázsia-t biztosítja magának, a Balkán-félszigetet pedig *Licinius*-nak engedi át. Mindebbe *Constantinus* is beleegyezik,¹⁰ deferál a régebbi jogoknak, elismeri *Maximinus*-t, mint első augustust, egyben *Licinius*-sal is békés egyetértésben akar intézkedni.

Ebben a pillanatnyilag aránylag nyugodtabb légkörben, de levegőben lógó nagy események előestéjén születhetett meg közösen „jegyzett” *edictum*-uk a Balkán-félsziget földrajzi (akkor egyik politikai is) központjában, Serdicában. Mindenképpen feltehető, hogy talán éppen *Licinius* újdonsült birtoklásával s a jövő feladatainak egyetértő megbeszélésével kapcsolatban, az uralkodók ekkor Serdicában tartózkodtak.

Feltűnő tény, hogy ugyanezen időtájt *Maximinus* (*Daia*) Nicomediába való bevonulá-

⁸ Otto Seeck, Geschichte des Untergangs der antiken Welt I.³ 106.

⁹ Ezek összeállítása: Otto Seeck, Regesten der Kaiser und Päpste, 1919, 159.

¹⁰ Ernst Stein, Geschichte des spätrömischen Reiches I. 134 k., 1. jegyzet alatt l. a 311-ben létrejött szerződésre vonatkozó irodalmat! L. még u. o. I. 138. és 3. jegyzetet!

sa után 311. június 1-én életbe lépteti a diocletianusi adórendszert. A *capitation*nak ezen keleti egyidejű rendezése s a serdica-i találkozás alkalmával kiadott rendelet *capitatio*s intézkedései között nem lehetetlen összefüggést keresni. Mintha Galerius halála után — kinek-kinek a maga birodalmi részén — végrehajtott berendezkedés egységes aktusai lennének az egyidejű rendeletek.

A Galerius halála utáni szerződés — mint láttuk — általános rendezést, a birodalomban nyugodtabb légkört óhajtott teremteni. Minden nehézséget azonban nem sikerült eliminálni. Így míg „Constantinus és Licinius között (mint azt újból törvényünk perem-irata is dokumentálhatja) valóságos szövetség jött létre, addig Maxentius és Constantinus között a háború megakadályozása lehetetlennek látszott.”¹¹ Nem volt meg az egyetértés Licinius és Maximinus között sem. Az uralkodók gyanakodva figyelték egymást s az egyensúly biztosítása céljából szövetségeseket kerestek, vagy legalább is a semlegeseket szemmel tartották.

Fenti események s a Galerius halála után előállott új helyzet adnak magyarázatot arra vonatkozólag is, miért szerepel a serdica-i törvény kibocsájtójaként csak Constantinus és Licinius, holott rendszeren az összes uralkodók nevében bocsájtják ki a törvényeket. E mellett joggal felmerülhet egy másik kérdés is: miért beszélünk a törvény kibocsájtásának előzményeivel kapcsolatban első sorban és főként Constantinusról, holott a rendelet éppen Licinius uralmi területén jelent meg s a szöveg szerint is *Illyricum*-ra bir érvénnyel? Ezek a tények azonban ezúttal több okból nem vehetők figyelembe. Mindenek előtt a törvény promulgatiojánál, ha az, mint kifejtettük, a kibocsájtásnál valamivel később is történt, Constantinus van előtérben, az ő neve szerepel először. Ez nem lehet véletlen, esetleges dolog, hanem ebben jelentőséget és tendenciát kell keresnünk, amit a statisztika is alátámaszt. A Codex Theodosianus pl. nem ismer törvényt, amelyet Licinius — akár más császárral egyetemben is — adott ki. A Codex Justinianusban pedig mindössze négyszer találkozunk Liciniussal, mint törvény kibocsájtójával, mindannyiszor azonban Constantinussal egyetemben szerepel, még-

pedig második helyen.¹² Hogy a „*manu divina*” aláírás mögött első sorban Constantinust látjuk és érezzük, azt törvényünk szelleme és intenciója is bizonyítja, amelyek tökéletesen jellemzők erre a kiváló férfiúra. Áll ez első sorban a törvény katonai intézkedéseire, arra a fellengzőssége dacára is megindító hangra, amelyen a birodalom érdekeiben fáradozó katonákról beszél; másodsorban áll a törvény adópolitikai reformjaira, amelyeknek intenciója, a róluk szóló fejezet stílusa — miként azt a *capitatio* kérdésének tárgyalásánál látni fogjuk — teljesen egyezik Nagy Konstantin idevágó későbbi törvényeinek jellegével.

Törvényünk minden sorából, szavából őt érezzük ki, aki különben is sok törvényt alkotott. Seeck szerint¹³ közel 300 törvény töredékei ismeretesek tőle.

Miként a legközelebbi jövőnek, már a következő évnek eseményei (a pons Milviusnál leszámolás Maxentiussal Róma előtt) igazolják, Constantinusnak nagy feladatok, célok lebegtek szeme előtt s ezek láncolatának egy szeme, a felkészülés egyik előrelátó cselekedete e rendelet is, *Illyricum* katonaságának a megnyerése. A rendelet kibocsájtását megelőző években ugyanis, az afrikai események folyománya-képpen beállott inség s Maxentiussal való feszültség folytán Itália s különösen Róma nagy nélkülözéseknek, szenvedéseknek volt kitéve. Tűrhető, sőt kiváltságosan jó sorsa csak a katonaságnak volt, amelyet bőven elárasztott anyagi javakkal és szórakozásokkal Maxentius, hiszen hatalmának ez volt egyetlen alapja.

Constantinus és (mondjuk) Licinius a szőnyi bronzláblán megmaradt törvénnyel szintén a katonaságnak, ez esetben *Illyricum* csapatainak igyekeznek kedvében járni. A gazdasági vi-szonyok romlása következtében különben — úgy látszik — megbízható emberanyagot csak kiváltságok ígéretésével lehetett a katonai pályára toborozni. Ezért vált szükségessé az a rendelkezés, amely szerint a diocletianusi-con-stantinusi időben a katonai szolgálatban életbe

¹² III, 1, 8 (314): *Impp. Constantinus et Licinius AA. ad Dionysium.*

VII, 16, 41: *Impp. Constantinus et Licinius AA. ad Titianum praesidem Cappadociae.*

VII, 22, 3 (314): *Exemplum saerarum litterarum Constantini et Licinii AA. . .*

VI, 1, 3 (317—323): *Impp. Constantinus et Licinius AA. ad Probum.*

¹³ Untergang I.³ 54.

¹¹ E. Stein, i. h. I. 138 és 3. jegyzet.

lép az öröklési *kényszer*: a katonák, veteránusok gyermekei eo ipso állítás-kötelesek. Egy 313-ban¹⁴ kelt edictum már *régebben fennálló* rendelkezés tudatában a veteranus-gyermekek szolgálati kényszeréről intézkedik.¹⁵

Szükség és előrelátás szüleménye tehát e-

zen serdicaei edictum is. Acélszerű előrelátásé egyrészt, másrészt azonban kétségtelenül nemesebb indító okok is közrejátszottak annak létrejötténél: az áldozatot hozó katonáknak, hozzátartozóiknak, esetleg hátramaradottaiknak megbecsülése.

III. DALMATIUS

A bridgetioi törvény végrehajtás céljából egy *Dalmatius* nevű személyiséghez van intézve, bizalmasan meleg megszólítással:

Have Dalmati carissime nobis!

Ugyanettől a *Dalmatiustól* búcsúznak a törvény kibocsájtói a 35. sorban:

Vale Dalmati carissime nobis!

Magában a szövegben pedig még három helyen szólítják meg *Dalmatiust*; a 8. sorban a mondat kezdetén „*Dalmati carissime!*”; a 12. sorban a mondatba beleszőve „*devotio tua*”-nak (ott tulajdonképpen „*devotioni tuae*” áll; e megszólításra vonatkozólag l. *Hirschfeld*, *Kleine Schriften*, 646. kk.) és végül a 26. sorban hasonlóképpen „*dicatio tua*”-nak titulálják. Ezen megszólítások csak magasrangú és a megszólítóhoz — esetleg származás tekintetében is — közelálló személyt illethettek. A legelső kérdés a mi esetünkben: ki ez a személyiség, ki ez a *Dalmatius*?

Két korbelileg közelebb álló törvényt ismerünk, amelyeket ily nevű egyénhez intéztek, mégpedig 324-ből¹⁶ és 337-ből,¹⁷ tehát utóbbit már *Constantinus* halála utáni időből. A *bridgetioi* lenne az ismert legkorábbi, amelyet ily nevű személyiséghez küldtek.¹⁸

Nagy *Konstantinnal* kapcsolatban ismerjük az ő féltestvérét, *Dalmatiust*, *Constantius Chlorus* és *Theodora* fiát, aki 333-ban a consuli méltóságot viselte; ismerjük továbbá ennek fiát, *Fl. Dalmatiust*, aki 335-ben *caesar*. Az idősebb *Dalmatiusról* tudjuk azt is, hogy *Constantinus*

által külön az ő számára létesített magas tisztséget viselt: *ensor* volt.¹⁹

Otto Seeck szerint mindkét fenn említett törvény *Dalmatius* *ensor*hoz, *Constantinus* testvérehez lenne intézve, sőt a 337-ből való — szerinte — eredetileg „*ad Dalmatium Caesarem censorem*” hangzott volna.²⁰ A *censori* méltóság — mondja a továbbiakban *Seeck* — annyira csak neki szólt, hogy az halála után meg is szűnt. Ezt a tisztelet erkölcsbírói tevékenységgel hozza kapcsolatba, ami a két hozzá intézett törvény tartalmával is egyezik, amennyiben a régebbi sokgyermekes családok megjutalmazásáról szól, a 337-ben kelt pedig a házasságtörés kérdésével foglalkozik.

A *Chronicon Paschale* szerint 333-ban az ifjabb *Dalmatius*, *Dalmatius* *ensor* fia, Nagy *Konstantin* unokaöccse *consul* és *E. Stein* szerint az első ismert *magister militum* lenne.²¹ A *magister militum*-tisztség létesítését ugyanis sokan éppen Nagy *Konstantin* nevéhez fűzik,²² amit azonban *Ensslin* kétségbe von.²³ *Ensslin* ugyanis genealogiai lehetetlenségekkel és fenti magas tisztségeknek mégis már bizonyos korokhoz való kötöttségével (az ifjabb *Dalmatius*,

¹⁹ V. ö. *Wilhelm Ensslin*, *Dalmatius censor*, der Halbbruder Konstantins I. Rhein. Museum N. F. LXXVIII. 199 kk.

²⁰ *Regesten* 127. o. 16 kk.

²¹ *Gesch. d. spätröm. Reiches* I. 187. Anm. 1.

²² A kérdés irodalma: *W. Ensslin*, *Zum Heermeisteramt des spätrömischen Reiches*. *Klio* 23. (1929—30) 306. Anm. 1 és 2.

²³ U. o. 307. o.: „können wir doch für seine Zeit keinen Heermeister mit Namen nennen. Denn dagegen, dass sein Neffe *Dalmatius*, der einmal als *στρατηγός* *ῥωμαίων* bezeichnet wird, wirklich *magister militum* gewesen sein sollte, spricht abgesehen von sachlichen Gründen die Tatsache, dass an der Stelle im *Chronicon Paschale* augenscheinlich eine Verwechslung mit dem gleichnamigen Bruder des *Konstantin* vorliegt. Der erste sicher nachweisbare Heermeister ist *Hermogenes*, der unter *Constantinus II.* *magister equitum* war ...“

¹⁴ *Mommsen-Meyer*, *Theodosiani libri XVI*, 1905. 356. (VII. 22. 1.) szerint 319-ben.

¹⁵ *Seeck*, *Untergang* II. 490 szerint a rendelet 313-ból való. V. ö. még: *Robert Grosse*. *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, 1920, 204 kk.!

¹⁶ *Theod.* XII, 17, 1 (*Just.* X, 52, 6).

¹⁷ *Just.* V, 17, 7.

¹⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy a *Dalmatius*-név igen sokszor *Delmatius*-alakban is előfordul.

Nagy Konstantin unokaöccse, 333-ban aligha lehetett még 20 évnél idősebb) azt igyekszik bebizonyítani, hogy e magas tisztséget viselő Dalmatius csak az idősebb, a *Dalmatius censor* lehetett, aki ez időtájt úgy is, mint hadvezér (*Calocaerus* leveretése) s úgy is, mint bíró (*Calocaerus tarsusi* elítéltetése, *caesareai synodus*, stb.) fontos feladatokkal volt megbízva.²⁴ Ensslin az első, Dalmatiushoz intézett császári rendelet kapcsán feltételezi,²⁵ hogy Dalmatius 324-ben a *praetorságot*, 333-ra pedig a *consuli* tisztséget nyerte el s még mielőtt az Athanasius elleni vizsgálattal megbízták volna, még a 333. év kezdetén a *censor*-címet is megkapta.

Most azonban jóval korábbi időből van kezünkben egy, Dalmatiushoz intézett császári rendelet, amely nemcsak Seeck, hanem részben Ensslin kitűnő fejtegetéseit is revideálandóvá teszi. Ensslin szerint Dalmatius legkorábban 290-ben születhetett,²⁶ tehát törvényünk keltezésének idején az idősebb Dalmatius is mindössze 20–21 éves lehetett. Ezt el kell fogadnunk, ami nem zárja ki azonban azt, hogy Dalmatius ilyen fiatalon — különösen mint az uralkodó-család tagja — magasabb tisztséget ne viseljen, hiszen maga Constantinus is ekkor mindössze csak 23 éves volt. A császári ház tagjai különben is kezdettől fogva az előirt életkornál sokkal korábban foglalhatták el a tisztségeket.^{26a}

Nem állhat fenn ezután Ensslin azon megállapítása, hogy egyik Dalmatius sem hozható valamelyes katonai tisztséggel kapcsolatba.²⁷ Ellenkezőleg Dalmatiusnak, az apának hivatását a legmagasabb katonai tisztségek, megbízatások között kell keresnünk; az ifjabbat pedig — mint már előbb láttuk — a *magister militum* tisztség

első viselőjéül tekintik. Ezt erősíti az Ensslin által is idézett²⁸ *H. Schiller* is,²⁹ aki szerint (az ifjabb) Dalmatiusnak kiváló katonának kellett lennie, hiszen a *magister militum* tisztségét viselte, amikor caesarra lett. Meg is jegyzi ehhez Ensslin, hogy így lesz érthető, miért adta neki Constantinus a *ripa Gothica* területét, ami alatt Schiller szerint³⁰ a gótok betörései miatt veszélyeztetett Dunavidék volna értendő.³¹

A kétségtelenül legidősebb (felsorolásoknál mindig őt említik legelől) féltestvér, Dalmatius mellett a Theodora-házasságból származott még *Hannibalianus* és *Jul. Constantius* is. Előbbi (*Hannibalianus*) korán elhalt,³² a másik kettőt pedig Licinius bukása után Constantinus magához vette udvarába. A rokoni kapcsolatok Constantinus és féltestvérei között gyermekeik összeházassodása folytán még szorosabbak lettek; így éppen Nagy Konstantin lánya, *Constantia*, az idősebb Dalmatius fiának, *Flavius Hannibalianus*nak — akit a keleti határ vazallus-államai uralkodójának szemelt ki, „*rex regum*” címmel — a felesége lett. Ezeken felül tudjuk, hogy később — amikor a források jobban beszélnek — mily bensőséges kapcsolatot tart fenn Nagy Konstantin családjának ezen részével, külön tisztségeket kreál azok számára (*magister militum*, *censor*). Igen valószínűnek mondhatjuk tehát azt, hogy törvényünk végrehajtója az idősebb Dalmatius, Nagy Konstantin akkor még fiatal, 20–21 éves féltestvére.

Törvényünk Dalmatiusánál nem szerepel méltósága, rangja. Az bizonyára közismert volt, ma azonban erre vonatkozólag hiányzanak a források. Két körülményből, részben negatív bizonyítékból, azonban nagyjában körülhatárolhatjuk az ő pozícióját. Az egyik igen fontos hely törvényünkben e tekintetben a 21. és 24. sorban a *honesta missio* kiszolgáltatási módjának szabályozásánál említett *dux* szerepe. A törvény ezen része, miután úgy intézkedik, hogy a *honesta*

²⁴ I. h. *Rhein. Mus. N. F. LXXVIII.* 199. Megállapítja a *Chronicon Paschale*-nak egyéb adataiból is kivilágló itteni megbízhatatlanságát, egyben Theophanes ide vonatkozó tévedéseit is.

²⁵ U. o. 210 k.

²⁶ U. o. 200.

^{26a} Mommsen, *Staatsrecht* I³, 576 k.: Unter dem Principat ist es in der julisch-claudischen Periode stehende Sitte den zur Nachfolge bestimmten Prinzen unter Erlassung der geringeren Aemter im 20. Lebensjahr das Consulat zu übertragen, anderen dem kaiserlichen Hause verwandten oder verschwägerten Personen im demselben Lebensjahr die politische Laufbahn zu eröffnen, also die Erlangung der Aemter für sie um fünf Jahre zu anticipieren. In den späteren analogen Begünstigungen der Mitglieder des kaiserlichen Hauses ist eine feste Ordnung nicht mehr zu erkennen.

²⁷ I. h. *Rhein. Mus. N. F. LXXVIII.* 212.

²⁸ U. o. 202.

²⁹ Geschichte der römischen Kaiserzeit II. 236.

³⁰ Ensslin-nél i. h. *Rhein. Mus. N. F. LXXVIII.* 202. 2. jegyzetben.

³¹ *Ripa Gothica* a moesiai Dunapart, *ripa Sarmatica* a pannoniai part. A *Gothia*, *Sarmatia*, stb. kifejezésekre vonatkozólag v. ö. Andreas Alföldi (akinek különben e szíves figyelemztetést köszönöm), *Materialien zur Klassifizierung der gleichzeitigen Nachahmungen von römischen Münzen aus Ungarn und den Nachbarländern*. III. Numismatikai Közlemény XXVIII–XXIX. 1933. 9 (Kny.).

³² Seeck, *Untergang* IV. 6 k.

missio ezután egyénenként veendő át a dux kezéből, a 25. sorban így folytatódik:

Pervidet sane dicatio tua, eos, qui delecti sui gratia dimittuntur, ad beneficium legis eiusdem pertinere non posse.

Első tekintetre úgy látszik, hogy az említett ismeretlen dux és a dicatio tua megszólítás egymással kapcsolatba hozhatók; hogy a császárok mintegy Dalmatius belátására (dicatio tua) bízzák, mint duxra e nagyjelentőségű okirat (missio honesta) kiadását. Ha azonban az egész

³³ Az első főnevet valójában a *maiestati tuae dicatissimus* szokásos fordulatból képezte a késői kor. Mindkét megszólítás előfordul egyébként Constantinus más törvényeiben is, pl.:

Theod. XI. 30, 1 (312 v. 313): *Iam dicationis tuae est omnia, quae apud te vel apud alios gesta fuerint in eo negotio, consultationi tuae cum refutatoriis litigantibus adnectere, ...*

Theod. X, 11, 1 (317): *Quod si ab uxore defuncti istud officio devotionis tuae fuerit revelatum, ...*

Theod. VII. 22, 2 (326): *... observaturo devotionis tuae officio, ...*

Egy törvényben meg éppenséggel szintén mindkét megszólítás szerepel:

Theod. VII, 20, 1 (318): *... Edictum autem continens indulgentiam nostram ad devotionem tuam misimus, ut et tua dicatio et cuncti alii recognoscant, quid praestitimus memoratis.*

Fenti két megszólításhoz hasonló titulus honoris különben, úgy szólván, valamennyi késő-római rendeletben előfordul s a címzett állásának foka szerint változik; valószínű rangsorolás történik e tekintetben. Nagyjában a következő megtisztelő címzések ismeretesek a törvény-kódexekben:

Amplitudo tua.

Apparitio tua.

Auctoritas tua (excellens, inlustris, insignis, laudabilis, magnifica, praecellens és sublimis jelzőkkel is).
Theod. I, 5, 2 (327, Constantinus): *... ad tuae auctoritatis iudicium pervenire faciant, ...*

Celsitudo tua (inlustris et magnifica jelzővel is).
Theod. I, 16, 5 (329): *... Sed officiales vestrae celsitudinis et vicariae potestatis ...*

Censura tua (illustris jelzővel).

Culmen tuum.

Eminentia tua (excellens és sublimis jelzőkkel is).

Excellentia tua.

Experientia tua (laudanda jelzővel is).

Gravitas tua, amely Constantinus törvényeiben leggyakrabban szerepel: Theod. XVI, 2, 1 (313); I, 2, 1 (314); XIV, 8, 1 (315); X, 11, 1 (317); II, 6, 2 (319); II, 17, 1 (321); VI, 35, 4 (321); I, 5, 1 (325); I, 15, 1 (325); VIII, 5, 3 (326); XI, 30, 13 (326); XIV, 4, 2 (326); I, 16, 4 (328); VII, 22, 5 (333); Constitutiones Sirmondianae 1 (333); Just. IV, 62, 4 (333–36).

Laudabilitas tua.

Magnificentia tua (illustris, inlustris, inlustris et praecelsa és sublimis jelzőkkel is).

törvény stílusát, mondatszerkezeit nézzük, a dicatio tua-ban, csakúgy mint a már szintén említett devotio tua-ban (12. sorban) a rendeletekben általában szokásos rangjelző címzést kell látnunk.³³ E megszólítások a törvény tudomásulvevőjéhez, kihirdetőjéhez, Dalmatiushoz intézettek, akitől megkülönböztetendő az egyes duxok. Magával a dux-tisztség fogalmával, mibenlétével a megfelelő törvényrészlet tárgyalásánál fogunk foglalkozni, itt csak azt igyekszünk leszögezni, hogy Dalmatius ennél minden esetre magasabb tisztséget viselt. Mindjárt megállapíthatjuk azonban, hogy ezen tisztség nem a legmagasabbak közül való volt. A minden jelzőnélküli devotio tua és dicatio tua konvencionális megszólítások nem a legfelső rangosztályokba sorolt funkcionáriusok titulussai.

A másik kritérium, amelynek alapján Dalmatiusunk méltóságát kipuhatolni igyekezünk, szintén inkább negatív, kizáró jellegűnek látszik. Ez a Dalmatius neve mellett mindhárom esetben szereplő carissime jelző. Erre ugyanaz áll, mint a fenn tárgyalt másik két megszólító formára: nem a legmagasabbak rangjelzője. Itt kétségtelenül nagyobb ellentét mutatkozik a törvény céljából és szelleméből következtethető fontos ügykör és a szerényebb, de talán közvetlenebb címzések között. Mommsen szerint a legmagasabb tisztségek velejárója a spectabilitas és az inlustris auctoritas tua címzések.³⁴

Magnitudo tua (sublimis jelzővel is).

Praestantia tua (inlustris jelzővel is).

Prudentia tua (laudabilis és miranda jelzőkkel is).

Scientia tua (?).

Sinceritas tua (illustris, laudabilis, laudanda, magnifica, praecelsa és probabilis jelzőkkel is). Constantinusnál is: Theod. IX, 40, 3 (319).

Sollertia tua

Spectabilitas tua.

Sublimitas tua (excellens és laudabilis jelzővel is). Constantinusnál; Theod. XII, 1, 4 (317); XI, 30, 11 (321); I, 5, 3 (331); VIII, 1, 2 (331); VIII, 4, 1 (334). Etc.

Mindezen címzések jelzik azon vallási és érzelmi alaphoz az átütését, amely a régi köztársasági stílusú és tényeken alapuló rangjelzések helyébe a dominatus keleti stílusú alázatosságát hozzák. (Alföldi András előadása a Budapesti Philológiai Társaságban 1934. dec. 18. és Römische Mittheilungen 1935.)

³⁴ Fragmente zweier lateinischer Kaiserreskripte auf Papyrus. Gesammelte Schriften II. 1905. 348: „Aber an den Provinzialstatthalter ... können sie nicht gerichtet sein; denn diesem kommt nur der Clarissimat zu (not. dign. Or. c. 42), während der eine unserer Erlasse dem Adressaten ausdrücklich die Spectabilität beilegt und der zweite mit der Anrede inlustris auctoritas tua auf eine noch höhere Rangklasse hinweist.“

Igaz, hogy ezen pontos tituláris megkülönböztetések inkább csak később nőnek ki ennyire, a IV. és V. században, amikor a *carissime* megszólítás — a másodrangú hivatalnokok jelzője³⁵ — már nem a közvetlenség, barátság szólama, miként azt ez esetben még teljes mértékben kiérezzük. A *carissime* itt nem rangjelző cím, hanem megszólítás. Mint rangjelző, amely korábban még nagy megtiszteltetést jelentett, később — csakúgy, mint a *comes*-cím pl. (v. ö. Seeck, R. E. *Comites*) — devalválódott.

Az ilyen megszólítások egyébként *korhoz kötöttek* is lehetnek,³⁶ Dalmatius pedig, mint megállapítható, ez időben még aránylag nagyon fiatal volt. Ezek szerint tehát mind a *devotio tua*, *dicatio tua* megszólításoknak, mind pedig a *carissimus* jelzőnek nem a legmagasabb rangú és nem korosabb egyéneknek kijáró jellegéből arra is következtethetünk, hogy azok talán a még ifjú Dalmatiusnak szóltak, aki akkor — később nagy lendületet vett — pályájának kezdetén volt, azonban egyéni kiválóságánál és talán rokoni megbízhatóságánál fogva már ak-

kor is igen bizalmas mandátumot élvezett.

E megbízatásának nagyságát, hatályát pedig a törvénynek egy harmadik, e tekintetben rendelkezésünkre álló adata határozza meg. A rendelet *Illyricumra* vonatkozik, kifüggesztendő minden táborban, hogy :

tam legionarii milites, quum etiam equites in vexillationibus constituti Inlyriciani

tudomásul vehessék.³⁷ Dalmatius hatásköre tehát e szerint 311-ben egész *Illyricumra* kiterjedt. Ilyen fontos megbízatásban pedig az a tisztség, amely leginkább ráillene, talán éppen a — biztos tudomásunk szerint — először vele betöltött *magister militum* tiszte lenne.

A két kizáró, negatív bizonyíték egyrészt, amely a törvény végrehajtójának fiatal kora mellett tanúskodik, másrészt a törvényből kihangzó nagyfontosságú és felelősségű megbízatás pozitív ténye (hogy igen közelálló és feltétlenül helytálló egyénről lehet csak szó) amellől szólnak, hogy a rendelet címzettjében az idősebb, de akkor még ifjú Dalmatiust kell látnunk.

IV. A TÖRVÉNY BEVEZETŐ SORAI: ELISMERÉS A KATONÁKNAK, GONDOSKODÁS SZÜKSÉGLETEIKRŐL

A törvény tulajdonképpeni szövegének első, a bronztábla feliratának 5—11. sorai³⁸ alkotják a tartalmi rész bevezetését. Fellengzős és virágos késői latinsággal zengenek dicséretet az uralkodók a katonák áldozatos fáradozmaiért, kifejezve azon óhajukat, hogy ezen szolgálókat — miként azt a múltban is tették — megjutalmazzák azzal, hogy gondoskodnak katonáikról mind a szolgálat idejében, mind pedig a megérdemelt nyugalom éveiben :

Cum in omnibus, pro devotione ac laboribus suis, militum nostrorum commodis atque utilitatibus semper consultum esse cupiamus, in hoc etiam, dispositionum nostrarum provisione eisdem militibus nostris consulendum esse credidimus Dalmati carissime, unde intuentes labores eorundem militum nost(ro)rum, quos pro reipub(licae) statu et commodis, adsiduis

minden egyéb rangbeli megnevezés és teljes névének kiírása nélkül egyszerűen csak *carissime*-nak szólítják, amellől bizonyít, hogy az uralkodókhoz, legalább is egyikhez, igen közelálló és közismert személyiségről van a brigetiói törvényben szó.

³⁵ „Didius Julianus spendete bei dem ersten Empfang des Senats und Ritterstands die Anreden „Sohn, Bruder und Vater“ je nach dem Alter der Angeredeten ganz allgemein“. Friedlaender—Wissowa, i. h. I. 78. — Ez a *Historia Augusta* compilatorának adata, amely már a IV. század végére jellemző.

³⁶ Bár az *Illyriciani* akkor már *fegyvernemet* is jelent, itt az, mint leghátul szereplő jelző, az összes csapatokra értendő és feltétlenül *Illyricumra* való vonatkozást jelent.

³⁷ A bronztábla feliratának egyes sorait, a perem-írat első sorától kezdve, a könnyebb áttekintés és hivatkozás kedvéért megszámoztuk (I. a III. táblán I) s a következők-

³⁵ Friedlaender—Wissowa, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms, I¹⁰, 1922. 77 k.: „Im Kurialstil des 4. und 5. Jahrhunderts erhalten die drei höchsten Reichsbeamten (der *Praef. praetorio*, *Praef. urbi* und *Magister militum*) die Titulatur *parens* (Vater), andre zur ersten Rangklasse gehörige (der *Magister officiorum*, die *Comites rerum privatarum* und *sacrarum largitionum*) die Anrede *frater* (Bruder); Beamte geringern Ranges (wie ein Konsular von Piconum, ein Präfekt von Aegypten, der *Magister memoriae*) werden in den erhaltenen Erlassen nur mit einem Freundschaftsprädikat, namentlich *carissime* (Teuerster) angeredet.

Amennyiben Dalmatius tényleg Constantinus féltestvére, lehetetlen a *parens* megszólítás, eltekintve attól, hogy ez csak később vált szokásossá. Az a tény azonban, hogy

*discursibus sustinent, providendum ac disponendum esse credidimus, ut et militiae suae tempore iucundis laborum suorum fructibus ex nostra provisione se perfrui gaudeant et pos(t) militiam quieto otio et congrua securitate potiantur.*³⁹

Miként mindenben azt óhajtjuk, hogy szolgálatkészségüknek és fáradozásaiknak megfelelően katonáink javairól és kedvezményeiről mindenkor gondoskodás történjék, akként kedves Dalmatius a következőkben is azt véltük, hogy ezen katonáinkról rendelkezéseink előrelátásával gondoskodnunk kell; ezért tehát azt gondoltuk, hogy tekintetbe véve ezen katonáink fáradalmait, amelyeket ők az állam fennállásáért és javaiért az ide-oda való folytonos meneteléseikkel magukra vállálnak, előrelátóan intézkedni és gondoskodni kell arról, hogy egyrészt (már) katonáskodásuk ideje alatt gondoskodásunk révén fáradozásaik kellemes gyümölcsei élvezetének örvendjenek, másrészt a katonai szolgálat leteltével a nyugalmas pihenést és a megillető gondtalanságot (is) elnyerjék.⁴⁰

Az 5. sorban előforduló *devotio*-nak a törvényekben rendszeren háromféle jelentését találjuk. Odaadás, szolgálatkészség, hűség a katonai szolgálatban: *...fida obsequii devotione* (Theod. VII. 13, 6), *...omnes satrapae pro devotione, quae Romano debetur imperio...* (Theod. XII, 13, 6.) itt a birodalomnak, a mi esetünkben pedig inkább a császároknak járó feltétlen odaadásról, önfeláldozásról van szó, amely egy ősi vallásos fogadalomnak a reflexe. Nem önkéntes szolgálat, hanem *megkívánt* készség, ami alól felmentésnek is van helye, pl. Theod. XIII. 10, 6 (370): *Simili autem devotione habeantur immunes...*

ben az összesen 38 sorból álló felirat szakaszainak tárgyalásánál a megfelelő számokkal fogunk az egyes sorokra hivatkozni.

³⁹ A szöveg (írás-)hibáit — legtöbbször anélkül, hogy jeleztük volna — ez alkalommal kijavítottuk: a helytelen a kérdéses szó helyes alakjával cseréltük ki, így: *adque* > *atque* (6. sorban), *eiusdem* > *eisdem* (7. s.), *nostrum* > *nostrorum* (9. s.), *pos* > *post* (11. s.), *quiaeto* > *quieto* (11. s.). A szövegrész egyetlen tudatos rövidítése: *reipub(licae)*.

⁴⁰ A fordításnál bizonyos mértékig ragaszkodnunk kell a majdnem szószerinti áttételhez s ez némileg a magyarosság és görbületesség rovására esik. Szívesebben mondanánk pl. „előrelátó rendelkezéseinkkel” „rendelkezéseink előrelátásával” helyett, azonban a latin szöveg hű visszaadására kell ezúttal törekednünk, mert mint a törvény következő szakaszaiban látni fogjuk, lényeges kérdések eldöntése egy-egy szó helyes és pontos értelmezésén múlik; azonos vagy közel-rokon fogalmak kifejezésére pedig néha nehezen találunk nyelvünkben szinonim kifejezéseket.

Theod. XV, 5, 4 (424): *...solitae devotionis officia*, Theod. XVI, 5, 46 (409): *...fidei devotio...*, etc. Második jelentése vallási értelemben használatos. Theod. XVI, 8, 23 (416): *devotio fidei*, Theod. XVI, 8, 2 (330): *Qui devotione tota synagogis Judaeorum patriarchis vel presbyteris se dederunt*, itt vallásos odaadást, fogadalmat jelent. Harmadik jelentéséről, amellyel a megszólításokban szerepel, feliratunk 12. sorában való visszatérése alkalmával fogunk szólni.

Labor (ugyancsak az 5., majd a 8. és 10. sorban) az elvégzett munkát, fáradozást jelenti, miként ugyancsak Nagy Konstantin más törvényeiben is szerepel. Theod. VII, 20, 2 (320): *quiete post labores suos perenniter perfruantur... et eorum senectus quiete pos[t] labores perfratur.* Theod. VII, 21, 1 (313): *...qui ordine militiae sub armorum labore decurso ad hunc honorem pervenerint.* Theod. VII, 22, 2 (326): *...qui gradus praebetur aliis post laborem*, a labor itt végzett dolgot, bizonyos kitöltött működési, szolgálati időt jelent. Theod. X, 8, 3 (326): *Nec interpellatis his, quibus pro laboribus suis ac meritis aliquid donaverimus...*

Commodum (5. és 9. sorban) jelentése előny, haszon, javadalom, jelen esetben jövedelem is lehet. *Utilitas* (6. sorban) hasonlóképpen haszont, előnyt jelent, egyben kedvezményt is s itt ez felel meg a törvény intencióinak. Nagy Konstantin törvényeiben a mi esetünkre teljesen illő használatukat nem találjuk: Theod. V, 2, 1 (319): *Si decurio sine liberis intestatus diem vitae solverit, ..., bona eius curiae suae commodis cedant, id est ordinis utilitati proficiant.* Egyik törvényében *fiscalia commoda* (Theod. X, 15, 1, 315-ből), egy 343-ból való rendeletben pedig *commoda publica* (Theod. XII, 1, 36) olvasható. Íróknál különösen gyakran találkozunk a *militum, veteranorum commoda*-val. Pl. *de commodis militum veteranorum augendis* (Cicero Phil. 5, 53), *de militum commodis* (Cicero Planc. 10, 24, 2), *de commodis veteranorum* (Cicero epist. Brut. et Cass. 11, 2, 3), *citra commoda emeritorum praemiorum* (Suetonius Aug. 24), *stipendia... militum et commoda veteranorum* (Suet. Nero 32), *servientibus iustis commodis consulamus* (Cassiodorus varior. 3, 19, 1), *sollemnia commoda... militibus non negentur* (Cassiodorus varior. 11, 8, 7), etc.

Dispositio (6–7. sor) császári rendelkezés, mint egyéb IV. századi törvényekben is találjuk. Pl. Theod. XI, 16, 10 (362): *Omnia igitur, quae*

consuetudo vel dispositio nostra amplectitur,..., Theod. XV, 1, 8 (362): *...Sed quia salubris nostra dispositio dilata est*, Theod. VI, 26, 9 (397): *His, a quibus dispositionum nostrarum norma seriesque servatur*.

A *Provisio* (7. és 11. sor) értelmezésére igen jellemző a következő eset. Egy 319-ben kelt Constantinus-féle törvényben (Theod. III, 17, 1): *..., ut iuxta praecedentia nostrae provisionis statuta...* olvasható. A Codex Justinianusban a *nostrae provisionis* helyett viszont *nostrae pietatis* van e helyen, tehát kegyes, előrelátó gondoskodást jelent. Hasonló értelmű használatát több IV. sz. törvényben megtalálhatjuk. Theod. IX, 42, 14 (396): *Serenitatis nostrae provisione solita commonemus*,..., Theod. XI, 2, 2 (365): *...In tantumque populi profutura provisionis nostrae emolumenta porreximus*,..., Theod. XI, 7, 2 (319): *..., quo iuxta hanc nostram provisionem nullus pro alio patitur iniuriam*. Theod. XIV, 1, 1 (357): *...eum ...honestiorem faciet nostra provisio*. Hasonlóképpen értelmezendő a 10. sorban előforduló *providendum esse* is, amely az előrelátó intézkedés szükségességét fejezi ki, mint pl. Theod. VII, 20, 5 (328): *Providendum est, ne veterani...*, Theod. XVI, 5, 2 (326): *...Sane providendum erit, ne...* A constantinusi kor egyik legjellemzőbb érem-felirata a

PROVIDENTIA AVGG

és ugyanennek első személyben való, erősen öndicsérő hangoztatása a *provisio*.

Az *unde* (8. sor) használatát illetően arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy egyéb értemei mellett itt következtető mondat kötőszava: „ezért“, „tehát“, „ennek okából.“ Törvényekben rendszeren a tulajdonképpen rendelkező rész kezdődik e szóval pl. Theod. II, 19, 3 (332): *Unde claret actionem inofficiosi fratribus relaxatam*, ..., *omniaque fratribus tradi*,..., Rendszeren az első, bevezető mondat után a második — rendelkező — mondat elején áll. Ilyen esetek: Theod. II, 33, 3 (397); IX, 4, 1 (393); IX, 10, 1, (317); IX, 38, 7 (384); XI, 28, 13 (422); XI, 36, 1 (314—15); XII, 1, 153 (397); XII, 5, 18 (390); XIV, 1, 3 (389); XV, 1, 25 (389); XVI, 8, 23 (416); XVI, 10, 17 (399); XVI, 8, 9 (393); etc. Előfordul címben is. Theod. IV, 2, 1 (396), a gyermekek örökösödési viszonyát szabályozó

rendeletnek a címe: VNDE LIBERI. Theod. IV, 22, 1 (326): VNDE VI.

E virágos latinságnak *securitas*-a, amelyet élvez — *perfrui, potiri* — az emberiség nem más, mint a dominatus azon dogmája, hogy a császár megváltó, örök boldogságú aranykort hoz (v. ö. Alföldi András, Zeitschrift f. Numismatik 1928, 183 kk. és Siscia I, 23 k.), amire jellemzők a következő rokonhelyek is: Theod. VI, 4, 10 (356): *...,praesidio muneris nostri perpetuo perfru(at)ur*, Theod., VII, 20, 2 (320): *quiete post labores suos perenniter perfruantur*,..., *ut integra beneficia eorum sub saeculi nostri otio et pace perfruantur et eorum senectus quiete pos(t) labores perfratur*... E szintén constantinusi rendeletben teljesen a mi mondatunk hangjára ismerünk, érdekes véletlen, hogy a *post*-nál itt is kimaradt a *T*-betű. Theod. IX, 34, 2 (313): *eos quorum nomina continent metu absolutos securitate perfrui sinas*... Theod. XVI, 2, 16 (361): *securitate perpetua potiantur*. Theod. XVI, 8, 2 (330): *...,perpetua decurionatus immunitate potiantur*.

Fentiek felül — tisztán grammatikai szerkezet szempontjából, megjegyzendő, hogy az 5., illetőleg 6. sorban a mondat-kezdő *Cum in omnibus*, ill. *in hoc* kitételek nincsenek közvetlen kapcsolatban a mondatokban szereplő *commodis atque utilitatibus*, ill. *provisione* kifejezésekkel; eltekintve attól, hogy utóbbi esetben különben is az *in hac... provisione* lenne helyes, a mondatok értelme is a fenti értelmezésű fordítást indokolja.

Az egész törvény szövegében egészen rendszertelenül beillesztett néhány elválasztó pontból kettő látható ezen szakaszban: a 6. sorban *CVPIAMVS* és a 9. sorban *REIPVB* szavak után.

E bevezető sorokban elmondottak két szempontból jellemzők. Formailag a terjengős mondatok és a hangzatos írásmód hűen tükrözik vissza a már byzantinizmusba hajló késő-római gondolkozásmódot; tartalmilag pedig az éppen akkor lejátszódó eseményekre, az edictum közvetlen korára jellemzők, amikor kitörés előtt álló események előestélyén *ilyen* módon kellett az uralkodóknak a hadseregnél magukat népszerűsíteni s a katonák megbízhatóságát a maguk számára biztosítani.

V. A CAPITATIO: A KATONÁKNAK JÁRÓ ADÓKEDVEZMÉNYEK

Lényegileg a törvény négy szakaszra osztható, mégpedig:

1. adókedvezmények,
2. a *missio honesta* és *causaria* kiadásának kérdése,
3. a bűnösök kizárása a kedvezményekből és
4. a törvény kihirdetésének módja.

Az első tartalmi rész — 12—20 sorok — a katonáknak nyújtandó adókedvezmények ügye, valójában három mondatban három intézkedést foglal magában:

*Itaque devotioni tuae significandum esse credidimus, ut idem milites nostri militiae quidem suae tempore quinque capita iuxta statutum nostrum ex censu atque a praestationibus sollemnibus annonariae pensationis excusent; eademque immunia habeant atque cum completis stipendiis legitimis honestam missionem idem fuerint consecuti: sed et hii qui licet post viginti stipendia adaeque honestam missionem adepti fuerint, ab annonario titulo duo capita excusent, id est: tam suum, quam etiam uxoris suae; si quis forte ex pr(o)eli(o) vulnere causarius fuerit effectus, etiam si intra viginti stipendia ex ea causa rerum suarum vacationem fuerit consecutus, ad beneficium eiusdem indulgentiae nostrae pertineat ita, ut suum et uxoris suae caput excuset, atque ut omni modo: tam quietis suae securitati, quam etiam commodis consultum provisionis nostrae beneficio idem milites gratulentur.*⁴¹

Úgy véltük tehát, hogy Készséged tudomására kell hoznunk, hogy ezen katonáink szolgálatuk ideje alatt rendeletünk értelmében öt egységnek megfelelő mentességet igényeljenek az adóelőírásból és a szokásos természetbeni adószolgáltatásokból és hogy ugyanazon adómentességekben részesüljenek akkor is, ha törvényes szolgálati éveik kitöltése után a tisztes (-ségben való) elbocsájtást elnyerték; de azok is, akik ámbár (csak) húsz szolgálati év letelte után bocsájtattak el tisztességben, a természetbeni adókive-

tésből két egységnek megfelelő mentességet igényeljenek, mégpedig: úgy a maguk, valamint a feleségük egységét illetőleg; ha pedig valaki véletlenül harcban történt sebesülés folytán szolgálatképtelenné vált volna, az, mégha ez oknál fogva a húsz szolgálati év kitöltése előtt került volna nyugállományba, (szintén) részesüljön ezen rendeletünk jótéteményében olyaténképpen, hogy úgy a maga, mintpedig a felesége adóegységének mentességét igényelje s (így) a katonák örvendjenek annak, hogy rendelkezésünk jóvoltából minden módon gondoskodás történik úgy nyugállapotuk (nyugdíjas éveik) gondtalanságát, mint pedig javadalmazásaikat illetőleg.⁴²

A *caput* néven ismeretes császárkori római adózási egységgel összefüggő adószolgáltatási kérdés röviden *capitatio* néven ismeretes. Bár az újabb tudományos irodalom meglehetősen behatóan foglalkozik e későkori adórendszerrel, a rendelkezésre álló forrásanyag hiányosságai miatt a rendszer még nincs teljesen megvilágítva és a kutatók sokszor még alapvető dolgokban is teljesen ellentétes eredményekre jutnak.

A kérdés minden esetben a körül forog, hogy a császárkori törvényekben ismételten szereplő *caput* (*capitatio*), a *iugum*-mal (*iugatio*-val) kapcsolatban vagy anélkül, földadót vagy fejadót jelentett-e? Az erre vonatkozó legújabb irodalomban André Piganiol⁴³ és Ferdinand Lot⁴⁴ nagy gondnal felépített munkáik elején visszatérnek a *capitatio* és *iugatio* nagy irodalmára s csakúgy, mint a kérdés legújabb német összefoglalója, Hermann Bott⁴⁵, törekszenek a kérdés megoldásának addigi különféle kísérleteit értékesíteni. A brigetioi törvénytábla ismertetésének kapcsán mi ezekre természetesen nem térhettünk ki; bennünket ebből a szempontból a sokat vitatott kérdésnek az a része érdekel, hogy a *caput*, illetőleg *capitatio* kizárólag fejadót jelentett-e, vagy esetleg földadót, vagy — a *iugum*-mal, illetőleg a *iugatio*-val kapcsolatban — mind a kettőt?

⁴² A *caput* szót szándékosan fordítottuk csak *egység*-gel, mert nem akartunk már most a szó értelmezése körüli nagy kérdésnek elébe vágni.

⁴³ L'impôt de capitation sous le bas-empire Romain. Chambéry, 1916.

⁴⁴ L'impôt foncier et la capitation personnelle sous le bas-empire et à l'époque franque. Paris, 1928.

⁴⁵ Die Grundzüge der diokletianischen Steuerverfassung. Diss. Univ. Frankfurt a. M. 1928. A tanulmányhoz Matthias Gelzer professzor úr (Frankfurt a. M.) nagy szíveségéből jutottam, amiért neki hálás köszönettel tartozom.

⁴¹ A felőlőbb íráshibákat ez alkalommal is kijavítottuk, így az eredeti szövegtől a következőkben térünk el: *quinquem* > *quinque* (13. sorban), *adque* > *atque* (13., 14. és 19. s.), *praestationibus* > *praestationibus* (13. s.), *hii qui licet* > *hii qui licet* (15. s.), *posd* > *post* (15. s.), *adaeque* > *adaeque* (15. s.), *kapita* > *capita* (16. s.), *preli* > *proelio* (16. s.), *pertniat* > *pertineat* (18. s.), *kaput* > *caput* (19. s.). A szövegben egyébként *idem* helyett következetesen *idem* van. A *hii qui* esetben nagyon valószínű, hogy a *qui i*-je előre csúszott a *hi*-hez.

Piganiol minden adó alá eső telekrészre egy ember fejadóját (caput) véli a földadó-jövedelem biztosítékának.⁴⁶ Ezzel szemben Bott⁴⁷ több argumentumot sorakoztat fel a caput-nak mint fejadónak rendszerére vonatkozólag. Benünket időbeli közelség szempontjából a *Lactantius*ból (De mort. pers. 23.) vett idézet érdekel, amely Galerius birodalmi részén 307—308-ban keresztülvitt census-eljárást jellemzi:

Agri glebatim metiebantur, vites et arbores numerabantur, animalia omnis generis scribebantur, hominum capita notabantur, in civitatibus urbanae ac rusticae plebes adunatae... Nulla aetatis, valetudinis excusatio...

A *hominum capita* s a *nulla excusatio* kétségtelenül személyek szerinti censust is jelent. Az idézet további soraiban *censui subiugati*-ból tényleg nyilvánvaló, hogy személyek szerinti adóteherről van szó. Állításainak igazolására tüstént egy másik példát is hoz, mégpedig közvetlenül törvényünk megjelenése utáni időből, Constantinusnak 313-ban kelt, *De capitatio-civium censibus eximenda* című törvényét:

*Plebs urbana, sicut in Orientalibus quoque provinciis observatur, minime in censibus pro capitatio-civium censibus conveniatur, sed iuxta hanc iussionem nostram immunis habeatur, sicuti etiam sub domino et parente nostro Diocletiano seniore A(ugusto) eadem plebs urbana immunis fuerat.*⁴⁸

Ezen törvény egyik legdöntőbb érve Bott-nak, hiszen az a földbirtokkal nem rendelkező városi lakosság capitatio-járól rendelkezik. Piganiol általában nem ragaszkodik mereven a kérdés egyoldalú megoldásához; ismételten megállapítja a kérdés homályos voltát,⁴⁹ másutt ismét annak a nézetének ad kifejezést, hogy „egy törvény sem engedi meg a problémának biztos megoldását”.⁵⁰ A caput-nak mint fejadónak a kérdésével kapcsolatban annyit azonban ő is megenged, hogy „si l'homme venait à être séparé de sa glèbe et transporté à une autre glèbe, l'impôt ne demeurerait pas attaché au domaine qu'il abandonnait, mais il accompagnait le paysan à son nouveau séjour”.⁵¹ Tehát a súlypont azután az emberen lesz. Erre vonatkozólag Pi-

ganiol éppen Constantinusnak 332-ben kelt törvényét⁵² idézi, amelyben az uralkodó elrendeli, hogy az, aki egy gazdáját elhagyó colonust befogad, nemcsak a colonust köteles visszaadni, hanem annak távolléte alatt esedékes capitatio-jáért is felelős.⁵³

Mint a legtöbb törvényünk érdemi részét illető kérdésnél, így a *capitatio* és *annona* kérdésénél is a diocletianusi állapotokhoz kell viszszamennünk. A III. században az egyenes adók mellett általában mind nagyobb mérvben vetettek ki alkalmi dologi szolgáltatások, — az u. n. „Naturalwirtschaft” felé való ismert haladás folyamán — elsősorban élelmiszerek az udvar, a katonaság s (a régi szokásjog alapján) az *urbs* számára. Ez a tulajdonképpeni *annona*. Maga a fogalom törvényünkben két alakban szerepel: a 14. sorban *annonaria pensitatio*⁵⁴ és a 16. sorban mint *annonarius titulus*.⁵⁵

Az *annona* kivételénél azonban nem jár-tak el egységes elvek szerint, évről-évre a legnagyobb bizonytalanság uralkodott a kivétel mérvét illetőleg. Az adózásnak e rendszerét Diocletianus leegyszerűsítette azzal, hogy a mezőgazdaságilag megművelt területet bizonyos egységekre, *iugum*-okra osztotta. Az egyes *iugum*ok nagysága a művelési ág, valamint a telek fekvése szerint változott. A *iugum* önmagában azonban még nem elégséges adóalap, a területet meg is kell művelni, ahhoz egy ember is kell, egy *fő* — *caput*. Utóbbi még fontosabb kellék volt, mint a *iugum*, mert a III. század viszontagságaiban a földművesek között igen elharapódzott a helyváltogatás divatja. Ha va-

⁵² Theod. V. 17, 1.: *Apud quemcumque colonus iuris alieni fuerit inventus, is non solum eundem originis suae restituat, verum super eodem capitacionem temporis agnoscat.*

⁵³ Piganiol i. h. 30.

⁵⁴ V. ö. *tributaria pensitatio* (Theod. XIII, 5, 32); *pensitatio sollemnis* (Theod. XI, 1, 31); *Praeter sollemnes et canonicas pensitationes...* (Theod. VIII, 10, 2); *annua pensitatio* (Theod. XI, 1, 18: *Quisquis possessor aut maximae dignitatis aut infimae annonae urbis aeternae annuam pensitationem solvendo moram dilationis adtulerit...*); *iugationis pensitatio* (Theod. V, 11, 8).

⁵⁵ V. ö. Theod. XI, 12, 2 (362): *Omnes omnino, quicumque capitacionis indulgentiam immunitatemque meruerunt, non solum ex annonario titulo, verum etiam ex speciebus ceteris atque largitionibus excepti sunt immunesque erunt...* Az *ex annonario titulo* (a brigetioi táblán *ab annonario titulo*) kitétele vonatkozólag Lot (i. h. 53) azt a következtetést vonja le, hogy a *capitatio* nem felel meg a „*cédula animalis*”-nak, hanem magában foglalja a természetbeni földadót.

⁴⁶ I. h. 8. o.

⁴⁷ I. h. 23 k.

⁴⁸ Just. XI, 49, 1. Theod. XIII, 10, 2.

⁴⁹ I. h. 51, „L'obscurité du problème de la capitatio...”

⁵⁰ U. o. 37.

⁵¹ U. o. 29—30.

lami nem volt inyükre, egyszerűen otthagyták helyüket. Így a birtok hozama elsősorban attól függött, hogy volt-e és hány munkás annak megművelésére. Az adóbevallás és *census* alapja az ezzel járó helyhezkööttségben a reform után a terület egységek, az azokon foglalkoztatott személyek és állatok száma (mennyisége) volt.⁵⁶

Mindenek előtt lássuk csak röviden a kérdés újabb kutatóinak a *caput*-ot illető meghatározásait. Fabien Thibault⁵⁷ szerint a személyi adózás Constantinus alatt háttérbe szorult volna, a *capitatio* alatt csak földadóról lehet szó, mert szerinte: 1) a *capitatio*, legyen az akár *plebeia*, akár *humana*, csak a földön foglalkoztatott rabszolgákra, vagy colonusokra vonatkozik; 2) *capitatio animalium* alatt a marhák száma szerinti adózás értendő; 3) *iugatio*, *iugatio terrena* alatt a föld nagysága és minősége, a fák stb. száma értendő. Ezzel szemben Lot Thibaulttal való hosszasan vitatkozása után határozottan állítja,⁵⁸ hogy a „*capitation personelle*” már Constantinus alatt is megvolt. A *caput* meghatározása Piganiol-nál:⁵⁹ 1) az a terület, amelyet egy munkás meg tud művelni; 2) az a terület, amely egy földműves eltartásához elegendő. Piganiol szerint⁶⁰ a legértékesebb faktor az ember: a földnek nagyobb szüksége volt az emberre, mint az embernek a földre. Innen van az, hogy ha az ember elhagyta azt s egy másikra került, az adó nem a földhöz illeszkedett, hanem annak megművelőjét követte a területre. Ha tehát a *capitatio* egy személyi quota lett volna, akkor természetesen a vándorlóhoz kapcsolódott volna. De a *capitatio* — szerinte — egy földadó volt s így — csodálatos, hogy mégis — ment a colonussal. Az a feltevés a helytálló — mondja Piganiol — hogy a föld megművelője magával viszi mintegy a földet is, amennyiben erejét és idejét átviszi arra s így kitermeli annak gyümölcsét, gabonáját is.

A *capitatio* a késő római időkben már kétségtelenül földadót jelentett, mint azt Lot is ismételtén igyekszik bizonyítani,⁶¹ holott — mint láttuk — Thibaulttal ellentétben azt állította, hogy viszont Constantinus alatt mint személyi adó szerepelt a *capitatio*. Az első eset viszont, amikor *capitatio praedii*-ről van szó, amikor tehát azt *expressis verbis* földadó-nak nevezik, éppen Diocletianusnál szerepel 293-ban.⁶²

Hogy a *capitatio* csak földadó lenne, az Piganiol szerint⁶³ abból is kitűnik, hogy „a városi polgár nem lehetett *adscriptus censibus*, nem képviselt egy *caput*-ot; az az adó, amit ő fizethetett, nem volt földadó, amely a szántó-föld hozadékát terhelte, az ellenkezőleg *l'impôt mobilier* volt”. A *plebs urbana*-ra vonatkozó, 313-ból való, már általunk is idézett törvénnyel⁶⁴ kapcsolatban a *plebs rusticana*-ra vonatkozó rendeletet⁶⁵ is idéz állításainak igazolására, amely szerint:

Ne quis ex rusticana plebe, quae extra muros posita capitationem suam detulerit et annonam congruam praestat, ad ullum aliud obsequium devocetur.

Végző következtetése⁶⁶ szerint a *iugatio-capitatio*⁶⁷ nemcsak a földet terhelte, amennyiben Constantinus az állatokat és a földet megművelő rabszolgákat is a rögtől elválaszthatatlanoknak véli. Ezen adó végeredményben „nem vonatkozhat a földbirtokkal nem bíró emberre: s ezért a *capitatio* — szerinte — egyedül csak a földművesek adója és nem a városoké”.

A *plebs urbana* és *rusticana* adózási módjának egymással való szembeállítását mintha fenti megállapításait megerősítené. A városi lakosság *capitatio* alóli mentességének oka azonban az is lehet, hogy kiváltságot tettek vele.

Emlékünkön a castrumokban elhelyezett nagyobb gyalogos és lovas egységekről (legiók-

⁶¹ I. m. 52.

⁶² Lot i. m. 52: Il est évident que *capitatio* répond à *functio*, c'est-à-dire s'entend de l'impôt qui frappe le domaine (*praedium*), l'impôt foncier.

⁶³ I. m. 25.

⁶⁴ Theod. XIII, 10, 2.

⁶⁵ Just. XI, 54, 1.

⁶⁶ I. m. 27.

⁶⁷ A kettőt u. i. egynek veszi (i. m. 19) feltételezve azt, „hogy a *iugatio* és a *capitatio* nem két különböző módszer, hanem integráns részei ugyanazon módszernek, sőt, hogy ugyanazon adózási egység más-más szempontból lehet mind *caput*, mind *iugum*.” Másutt (i. m. 20) azt állítja, hogy „a *iugum* jövedelme kb. megfelelt egy *caput* eltartásának.”

V. ö. még: Theod. XII, 7, 3 (367) ...*ex ceteris titulis, qui annui atque sollemnes sunt*...

⁵⁶ Rostovtzeff, i. m. II. 221 kk.

⁵⁷ Les impôts directs sous le Bas-Empire romain, Paris, 1900 című művében lefektetett megállapítását Lot i. m. 14 kk. után idézzük.

⁵⁸ I. m. 30.

⁵⁹ I. m. 12.: „L'unité fiscale ou *caput* se définissait alors indirectement comme la quantité de terre que peut mettre en valeur le travail d'un seul ouvrier agricole, ou bien encore (ce qui n'est pas nécessairement même chose) comme la quantité de terre dont le revenu suffit à l'entretien d'un paysan.”

⁶⁰ I. m. 29. k. V. ö. erre nézve Lot i. m. 39.

ról, vexillatiókról) van szó, tehát a határok védelmére rendelt hadseregről. Igaz ugyan, hogy a helyőrségeknek régtől megvolt a maguk kiharított területe az épületek s az élelmezés céljait szolgáló földművelés számára, ez azonban az egész csapattest tulajdona volt s nem az egyes katonáké. A helyőrségek végleges megtelepülése után ezen területeket kisebb gazdaságokra szabdalva kiosztották a rendes családi életet élő katonák között.⁶⁸ A törvényünkben szereplő capitatio különös módja miatt fontos ezt is tudomásul vennünk.

Feltűnő, hogy törvényünkben a szolgálattal teljesítő harcos, valamint a törvényes szolgálati évek (bár ezek száma itt nem szerepel, de azokat a később feltüntetett 20-al szemben 24-nek kell vennünk) kitöltése után (*completis stipendiis legitimis*) nyugalomba vonult veteránus *quinquem*(sic) *capitanak* megfelelő adómentességben részesül, tehát nemcsak a katona és felesége, hanem mások, hozzájuk tartozók adómentességéről is szó van. Amennyiben ez így van, akkor természetesen csak fel- vagy lemenő rokonsági kapcsolatokra gondolhatunk. Tényleg a császárkori törvényalkotásban ilyenre is találunk példát:⁶⁹

Ipsorum etiam, qui militaturi sunt, privilegiis accendentibus facilius devotio provocatur, videlicet ut universi, qui militaria sacramenta susceperint, eo anno, quo fuerint numeris adgregati, si tamen in suscepto labore permanserint, immunes propriis capitibus mox futuri sint. Completis vero quinque annorum stipendiis qui comitatensibus numeris fuerint sociatus, patris quoque et matris nec non et uxoris suae capitationem meritis suffragantibus excusabit. Ii vero, qui in ripa per cuneos auxiliaque fuerint constituti, cum proprio capite uxorem suam tantum post quinque annos, ut dictum est, praestent immunem, si tamen eos censibus constitutis adtineri.

Ilyen rokoni személyeknek a jelenléte viszont állandó települést, szinte öröklöttségi alapon való ott tartózkodást feltételez. Éppen ezért emliti igen találóan Grosse⁷⁰ ezzel a római hadi szervezettel meglepően parallel egykori magyar határőrvidéki szervezetet („die entsprechende

Verhältnisse an der ungarischen Militärgrenze“). A katonáknak ilyen, feleségre is kiterjesztett kedvezménye egy másik, 370-ből származó törvényből is ismeretes:⁷¹

Si oblatus iunior fuerit, qui censibus tenetur insertus, ex eo tempore, quo militiae sacramenta susceperit, proprii census caput excuset ac, si quinquennii tempus fida obsequii devotione compleverit, uxorem quoque capitationem merito laborum praestet immunem, ea scilicet servanda ratione, ut, quam sibi uxorem copulaverat affectu et in priore lare derelictam memorarit, inprobata census sarcinam sustineat.

A nagy „per“, a capitatio és iugatio értelmét és egymáshoz való viszonyát illetőleg ezen újabb történelmi dokumentummal — úgy érezzük — közelebb jut a fentebb vázolt ellentétes vélemények tisztázásához. Hogy mily nehéz a kérdés megoldása, arra vonatkozólag jellemző Lot beismerése:⁷² „Les contemporains ne semblent pas toujours bien fixés sur l'interprétation qui doit être donnée aux constitutions impériales — ils sont excusables, et nous encore bien plus.“ Törvényünk is igazolni látszik azt a kettősséget, ami itt érvényre jut, hogy egyfelől nyilvánvalóan személy szerinti, személyek utáni adózásról beszél, hiszen *suum et uxoris caput*-ról van szó, másfelől viszont *quinque capita*-t említ, tehát egy személy kedvezményeit tevő több caput-nyi szolgáltatást, több adóegységet, egy adóalanynak több caput után való adófizetési kötelezettségét.

A *caput*, helyesebben a *tributum capitis* a multban tényleg egy adóegység volt, amelynek száma a *iugum*-ok száma szerint igazodott. Amint láttuk azonban az adóelengedési kedvezményt családtagokra is kiterjeszthették s ilyen esetben a több elengedett adóegység több egyes személy adófizetési kötelezettségének elengedését jelentette volna. Ámde esetleg megfelelő földbirtokkal, ingatlanokkal nem rendelkező, sok esetben pedig családtagokkal (kivált már szülőkkel) nem bíró harcosokról is lehet szó, akikre vonatkozólag ez a kedvezmény, vagy illetmény a régi értelmezés szerint nem jelenthetett annyit, mint egy nagyobb családnak. Igen helyesen teszi fel e tekintetben a kérdést Bott is:⁷³ „hogyan lehetséges, hogy valóságban nem létező személyek caput-jai is engedessenek el?“ Rendele-

⁶⁸ Robert Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*. Berlin, 1920, 64.

⁶⁹ Theod. VII, 13, 3 (375).

⁷⁰ I. m. 65.

⁷¹ Theod. VII, 13, 6.

⁷² I. m. 49.

⁷³ I. m. 30.

tünkben a *quinque capita*, mint tényleges kedvezmény egészen értelmetlen lenne, ha pl. egy magányos egyénnél ez csak a saját személye után járó adó alóli mentességet jelentené. Valahogy úgy kell ezt felfognunk, mint az illetményekkel együtt járó mai „családi pótlékot“, amely a gyermektelen, illetőleg nőtlen alkalmazottaknak nem jár s ami által a nőtleneket tulajdonképpen semmi károsodás, viszont a családdal bírókat valójában különösebb előny nem éri.

Már törvényünk ismerete előtt is éppen ezen oknál fogva foglal határozottan állást Bott amellet, hogy a Diocletianus utáni személyadó (Personalabgabe) nem azonosítható a régi fejadó (Kopfsteuer) rendszerével. Ez a különbség már külső elnevezésben is megnyilvánul, mert — mint megjegyzi — a IV. századi törvényszövegekben a régi *tributum capitis* többé nem szerepel, hanem azon túl a *capitatio* elnevezéssel találkozunk.⁷⁴ Törvényünkben szintén csak *caput*, illetőleg *capita* szerepelnek.

Mindezen változások oka természetesen a gazdasági viszonyok fordulásában keresendő. A fizetési eszközök, a pénz elértéktelenedése folytán előállott zavarban Diocletianus először hatalmi szóval akart rendet teremteni, megpróbálkozott ismeretes ármaximáló rendeletével, ennek hamar kitűnt hatálytalansága után más értékmérésről és értékálló adózásról kellett gondoskodnia. A mintegy száz éves fejlődés eredményeképpen szinte észrevétlenül kivirágzott „Naturalwirtschaft“ rendszerré válásában, mint mindenben, a betetőzés Diocletianusé volt. Miként a közelmúlt inflációs idők magukkal hozták — ha átmenetileg is — a bűzavulutát, úgy volt kénytelen Diocletianus az egész vonalon a természetbeni szolgáltatást, adózást (Naturallieferung) bevezetni.⁷⁵

A földet megművelő emberanyag ebben az időben mindinkább megfogyatkozik, a bevétel nélkül maradé föld — viszont, amely után adót nem lehetett kivetni, ijesztő módon megnövekedik; kénytelenek voltak tehát a földadót is az emberhez kötni. A „Naturalwirtschaft“ felülkerül, ezzel szemben az ember elfogy, tehát a kettőt kombinálják. Csak az ember útján tudják

a föld terményét megkapni s ezzel kapcsolatban az adót megfogni.

*

A brigetiói törvény szelleme, továbbá az a tény, hogy abban *kedvezésről, előny-nyújtásról* van expressis verbis szó, tekintet nélkül a távolabbi családtagokra, a *capitatio* tekintetében arra enged következtetni, hogy a *caput*-ban egy minimális adóegységet lássunk. A tényleges, rendes adója egy-egy egyének ezen minimális adóegységnek az *X*-szerese lehetett. Maga a *caput* pedig csak *elnevezés-maradványa* a *tributum capitis*-nek; ennek a tributumnak egyszerű rövidítéseképpen mehetett át a köztudatba anélkül, hogy később a tulajdonképpeni fejadóra gondoltak volna. A *caput* tehát = adóegység s mint ilyent egyet vagy többet elengednek a rendes census alapján kivetett adóelőírásból (*ex censu*) és a természetbeni adólerovás (*annonaria pensitatio*) szokásos szolgáltatásaiból (*praestationibus sollemnibus*). Utóbbiak nagysága — véleményem szerint — a mai pótagók analógiájára szintén a *caput*-egységek száma, illetőleg nagysága szerint igazodhatott. *Lot* egyébként (i. m. 53) Ammianus Marcellinusra hivatkozva kifejezetten megállapítja, hogy a *capitatio* azonos a *solemnia*-val, vagyis a rendes földadóval: „Julien déclare alors qu'il n'exigera des provinciaux que des *solemnia*. Il est évident que *capitatio* est identique à ces *solemnia*, c'est-à-dire à l'impôt foncier ordinaire, consacré.“

Ennek az új *caput*nak a számait a személyeket is alapul véve bizonyos — előttünk ismeretlen — átszámítási kulcs alkalmazásával a vagyon (mobil és immobil egyaránt), jövedelem vagy illetmény nagysága, illetőleg összege határozhatta meg. A mai kataszteri tiszta jövedelem kiszámításának rendszere! Jelen esetben az illetménnyel, zsolddal semmi összefüggésben nincs, mert a törvény rangbeli különbségeket nem említ, ellenben a katonaságnak a földhöz való kötöttségét involválja. Ez tehát egy lineáris kedvezmény, általános kegy a törvény bevezető soraiban érintett szolgálatokért.

A *caput* egy bizonyos adóegységet jelentő és a régi értelemben vett fejadótól elvonatkoztatott értelmének tisztázása után helyesnek véljük azon itt még nem közölt törvények kivonatos megemlítését, amelyekben a *caput* a mi törvényünkben szereplő módokkal többé-kevésbbé rokon alakban előfordul.

Általában csak *capitatio* említ, Theod. XI, 12, 2 (362):

⁷⁴ I. m. 31. A *capitatio* szó első biztosan datálható említése 293-ban történik (Just. IV, 49, 9), a Digestákban csak egyszer fordul elő, mégpedig Nagy Konstantin idejében. A *caput* mint „adóegység“ (Steuereinheit) először Diocletianus idejében szerepel (Bott i. m. 13).

⁷⁵ V. ö. Bott i. m. 31.

... capitacionis indulgentiam immunitatemque...

Iugorum capitatio szerepel egy az előbbinél korábbi törvényben, Theod. XI, 12, 1 (340):

Publicus ac noster inimicus diversis immunitatem dederat iugorum capitacionibus et professionibus amputatis...

A capitatio a katonáknak járó és nem tőlük követelt szolgáltatást, fizetséget, zsoldot jelentene? Theod. VII, 4, 8 (362):

Militibus ad kalendas Augustas capitatio denegetur, ex kalendis Augustis praebeatur.

Bár caput-ot nem említ, amennyiben az immunitas neme megnevezve nincs, egyéb módon vonatkozásai miatt helyesnek véljük a következő törvényrész megemlítését. Theod. XVI, 2, 10 (353):

... Quod et coniugibus et liberis eorum et ministeriis, maribus pariter ac feminis, indulgemus, quos a censibus etiam iubemus perseverare immunes.

Itt is családtagokra, még a szolgálkra is kiterjedő mentességről van szó.

Theod. XII, 1, 50 (362):

... statuimus, ut per singula capita singulos solidos dependat,...

Theod. XIII, 4, 4 (374):

Picturae professores, si modo ingenui sunt, placuit neque sui capitis censione neque uxorum aut etiam liberorum nomine tributis esse munificos...

Theod. XIII, 11, 2 (386):

[Cum antea per singulos viros, per binas vero mulieres capitis norma sit censu, nunc binis ac ternis viris, mulieribus autem quaternis unius pen[dendi] capitis adtributum est... A capitatio értelmezését illető eltérés itt onnan van, hogy ezen rendelkezés városi lakosságra vonatkozik.

A capitatio kérdésének megoldását a brigetioi törvény egy lépéssel előbbre viszi, amennyiben újlagos igazolása a forrásokból kibontakozó ténynek, hogy a személyi adózást és a földadót hogyan kombinálja a capitatio. Azt, hogy a caput mint adóegység minden census alá eső tárgyra, így a földtulajdonra is vonatkozott, Bott is hangoztatja.⁷⁶ Hogy mekkora volt ebben az időben a capitatio fejösszege, arról számot ad egy Nagy Konstantint dicsőítő panegyricus:⁷⁷

⁷⁶ I. m. 36.

⁷⁷ Inc. pan. Const. Aug. d. 11, 1 és 3. p. 197, ed. W. Baehrens és c. 10, 5. V. ö. Bott i. m. 35.

Septem milia capitem misisti, quintam amplius partem nostrorum censuum... Remissione ista septem milium capitem viginti quinque milibus dedisti vires, dedisti opem, dedisti salutem... Relevaturus censum definisti numerum (t. i. capitem) reliqua [debita] remissurus quantum deberemus interrogasti...

A capitatio fogalmából azonban még mindig kiérezhető a régi fejadó maradványaképpen az ember is, mint adótárgy a földadó, helyesebben a föld produkciójának, illetőleg az ember produktumának megadóztatása mellett. Erre vall ugyanis törvényünk következő mondatában a veteranusokra vonatkozó kedvezményes rendelkezés, hogy a betöltött 20 évi szolgálat után:

ab annuario titulo duo capita excusent, id est: tam suum, quam etiam uxoris suae...

Ugyanez a kedvezmény illeti meg — mint tovább olvassuk — a 20 éven belül sebesülés folytán hadi szolgálatra képtelenné vált egyént is, mégpedig:

ita, ut suum et uxoris suae caput excuset...

Mint a fentebbi fejtegetésekből láttuk, mind ez azonban már nem személyi adó, személyek, főként kivett köztartozás. Még az sem téveszthet meg bennünket, hogy az utóbbi két esetben személyek szerint mindenkor csak egy-egy caputról olvasunk, amennyiben az adókedvezményekről szóló törvénytörzszakaszunk elején viszont személyenként öt caput szerepel. A caput fogalma itt tulajdonképpen már azonos a iugum fogalmával, hiszen tudjuk, hogy a későbbi törvényekben a két fogalmat, helyesebben ugyanazon fogalom két elnevezését gyakran összekeverik, felcserélik egymással, amikor is azok et, vel, aut, sive, seu kötőszavakkal vannak egymáshoz kötve.⁷⁸

⁷⁸ Theod. XI, 16, 6 (346): Palatini et Constantiniani cives pro capitibus seu iugis suis tantum pensionem atque obsequia recognoscant, extraordinariis et temonariis oneribus liberati.

Theod. XI, 23, 1 (361): ...iuga aut capita...

Theod. VIII, 11, 1 (364): ...describitione facta pro capitacione aut iugatione...

Theod. VII, 6, 3 (377): Provinciae Thraciarum per viginti iuga seu capita conferant vestem: Scythia et Moesia in triginta iugis seu capitibus interim annua solutione dependant; per Aegyptum et Orientis partes in triginta terrenis iugis, per Asianam vero et Ponticam dioecsim ad eundem numerum in capitibus seu iugis annua vestis collatio dependatur... A terrenis iugis világosan beszél; a seu kapcsán tehát a caput is a föld alapján mért szolgáltatást jelent.

Theod. XIII, 10, 8 (383): ...iugatio vel capitatio. A Just.-ban így szerepel: et iug. et capitatio.

Semmi különbség sincs tehát a két elnevezés között, mindkettő a normális adóegységet jelenti, amelyet bizonyos kulcs szerint vethettek ki. Brigetioi emlékünknél ezt az adózási módszert, illetőleg az adózás alóli mentességet úgy értelmezhetjük, hogy a tényleges katonai szolgálatban állók és a teljes szolgálati évvel nyugalmba vonulók mindenre, így feleségre való tekintet nélkül mentesek voltak 5 adóegység fizetése alól, míg a veteranusok és causariusok csak a maguk és feleségük 1—1 caputjának fizetése alól birtak mentességgel. Bár a feleség caput-ja tulajdonképpen a családfőnek nyújtott kedvezmény, a feleség külön megemlítése, kiemelése mégis annak az elvnek érvényesülése is, hogy a föld értéke és hozama elválaszthatatlan az azt megművelő ember, jelen esetben az asszony létezésétől, munkájától. Ez a *capitatio humana*, amely szoros kapcsolatban volt a *capitatio animalium*-mal. Utóbbi módszer jelentkezik teljes mértékben ma is (nem annyira a földbirtok megadóztatása, mint inkább) a földbirtok értékelése terén, amennyiben annak szoros velejárója a felszerelés mértéke, minősége, amely az igák számának és a birtok nagyságának arányában csúcsosodik ki.

A capita a serdicai rendeleten tehát az összes adótárgyak és adóalanyok alapján kivetett adóegységeket jelentik.

A kedvezmények, amelyeket a brigetioi törvény nyújt, a hasonló tendenciájú rendeletekkel való összevetés után ítélve nem lekicsinyelendők; a hang, mely azokat adja, feltűnően elismerő, szinte hízelgő. Nagy feladatok küszöbén, sorsdöntő vállalkozások előtt (elég, ha a Maxentius-féle leszámolásra gondolunk) állott a Sólíában tartózkodó császár (helyesebben császárok). A birodalom nagy széttagoltságában a súlypont Illyricum, annak haderőire lehet első sorban támaszkodni. Hogy fogalmat alkothassunk magunknak a törvényben foglalt adóked-

vezmények mértékéről, fejtegetéseink ezen szakaszának befejezéséül teljes egészében idézzük Nagy Konstantinnak egy 14 évvel később kelt törvényét, amely a brigetioi tábla rendeletével feltűnő összhangzásban hasonló adókönnyítéseket már sokkal szűkebb marokkal mér és határozott különbségeket tesz a fegyvernemek között:⁷⁹

Comitatenses et ripenses milites atque protectores suum caput, patris ac matris et uxoris, si tamen eos superstites habeant, omnes excusent, si censibus inditi habeantur. Quod si aliquam ex his personis non habuerint vel nulum habuerint, tantum pro suo debent peculio excusare, quantum pro iisdem, si non deessent, excusare potuissent, ita tamen, ut non pactione cum alteris facta simulato dominio rem alienam excusent, sed vere proprias facultates. [Veteranos autem post emeritae missionis epistulas tam suum quam uxoris caput excusare sancimus aut, si honestam missionem meruerint, suum caput tantummodo excusare ceteros.] Omnes veteranos de quocumque exercitu una cum uxore sua unius capitis frui excusatione praecipimus. Ripensis autem veteranus, qui ex priore lege post viginti quattuor stipendia honesta missione impetrata unius excusatione capitis fruebatur, etiam si viginti stipendiis completis honestam missionem meruerit, ad exemplum comitatensium militum unum caput excuset. [Intra viginti etiam stipendia dimissus, quoniam inbecilli et debiles censibus non dedicantur, eodem beneficio utatur.] Alares autem et cohortales dum militant, propria capita excusent, veteranis quoque eadem excusationis solacia habituris. Qui quocumque tempore in quibuscumque partibus meruerint missionem, si ex comitatensi militia senectutis vel debilitatis causa dimissi fuerint, indiscreto stipendiorum numero duo capita excusaturis, id est suum et uxoris; et ripensibus indiscrete idem privilegium habituris, si se ob belli vulnera dimissos probaverint: ita ut, si quis eorum post quindecim stipendia intra viginti et quattuor annos ex militia decesserit, sui tantum capitis excusatione fruatur; uxorem enim ripensis, si militia decesserit post viginti et quattuor annos excusari oportet.

A „tantum pro suo . . . peculio“, valamint a „simulato dominio“ kitételekben — úgy véljük — benne van a „quinque capita“ leghelye-

Theod. XV, 3, 5 (412): ...pro iugorum numero vel capitum...

Theod. XII, 4, 1 (428): li qui ex lucrativa causa possessiones detinent, quae aliquando curialium fuerint, pro singulis earum iugis et capitibus quaternas siliquas annuas ordinibus nomine descriptionis exsolvant...

Theod. XI, 20, 6 (430): Eorum iugorum sive capitum sive quo alio nomine... in capitacione humana atque animalium..., in terrena sive animarum discriptione relevata sunt usque ad quadringentorum iugorum sive capitum quantitatem... iuga vel capita..., usque ad ducentorum iugorum vel capitum...

V. ö. Bott i. m. 37 és Lot i. m. 50 k.

⁷⁹ Theod. VII, 20, 4 (325).

sebb értelmezése is. Jobb, ideillőbb analogiával nem is zárhatnók fejtegetéseinket.

A capitatio nagyságosságú kérdése mellett a törvény ezen szakaszának egyéb vonatkozásai mind háttérbe szorultak. Befejezésül tehát még néhány kitétel némi magyarázatra szorul.

A 14. sorban olvasható *completis stipendiis legitimis*, továbbá a következő és a 17. sorban levő *viginti stipendia* kitételekből az világlik ki, hogy itt vagy csak tábori, illetőleg sor-katonaságról van szó, mert a különbeni 24 éves szolgálati idővel szemben itt 20 szolgálati év szerepel,⁸⁰ vagy — s ez a helyes értelmezés — a *stipendia legitima* már ab ovo a teljes szolgálati időt, a 24 évet jelenti, míg a *viginti stipendia* az a minimális szolgálati idő, amely a

honestam missio-ra s egyben kisebb mérvű adókedvezményre jogosít. Ugyanezen beszámítás alá esnek a sebesülés folytán nyugalomba kényszerültek is.

Ex pr(o)eli(i) vagy *pr(o)eli(o) vulnere*-re vonatkozólag v. ö. Theod. VII, 20, 4 (325): ... *si se ob belli vulnera dimissos probaverint*...

A 17. sorban az *ex ea causa rerum suarum vacationem* szavakban a *rerum suarum* birtokos jelző hovatarozandóságának kérdését eldönti Constantinusnak időben is igen közeli másik törvénye, Theod. VIII, 4, 1 (315): ... *qui ex cohortali militia honestam missionem et vacationem rerum suarum meruerint*... E szerint tehát a mi esetünkben is a *rerum suarum vacationem* kapcsolat a helyes.

VI. MISSIO HONESTA ET CAUSARIA

A brigetioi törvénytábla következő, 20—25. sorai a katonai szolgálatból való elbocsájtás mékényjét szabályozzák:

Licet eiusmodi antehac consuetudo fuerit, ut plurimi homines simul honestam missionem a duce perciperent, penes actarium missoria permanente, exempla sibi singulique exciperent; tamen volumus, ut cum vel honestam vel ca(u)sariam, sicuti supra dictum est, missionem milites consecuntur, singulique specialem a duce in personam suam accipiant missionem; quo probatione veritatis ac fidei apud permanente securitate stabili at firmissima perfruantur.

Jóllehet eddig az volt szokásban, hogy a legtöbb ember mind csak másolatot kapott kézhez, amidőn a dux tisztességben elbocsájtotta, mivel az elbocsájtó okirat az actariusnál maradt; (most) mégis azt akarjuk, hogy a katonák, ha akár tisztess-, akár pedig — mint fenn mondtuk — rokkantsági elbocsájtásban részesülnek, egyenkint külön, személyre szóló elbocsájtó levelet kapjanak a dux-tól; hogy így, miután a valódiságnak és megbízhatóságnak a bizonyítéka (mindenkinél) megmarad, biztos és zavartalan gondtalanságot élvezzenek.

Az elbocsájtás új rendjének kihirdetése előtt rövid visszapillantás esik a multra, amikor az volt az eljárás, hogy a *honestam missio*-t az arra érdemes emberek csoportosan (*plurimi homines simul*) nyerték el a parancsnoktól és erről egy másolatot (*exemplum*) kaptak, míg a maradandóbb kivitelű eredeti okirat az *actarius*-nál

(a tábori irnoknál, levéltárosnál) maradt. Az új rendezés e tekintetben nagy változást tartalmaz, a katonai diplomák kiszolgáltatásának kérdésében fordulópontot jelent. A diplomát ezután is közvetlenül a dux szolgáltatja ki, azonban akár *honestam missio*-ról, akár pedig *missio causaria*-ról legyen szó, minden esetben kiki külön (*specialem*) a saját személyének szóló (*in personam suam*), saját nevére kiállított eredeti elbocsájtó iratot, bizonyítékot (*probatio*) nyer. Ezzel is hűségese szolgálatuk gyümölcseinek jogos és zavartalan élvezését óhajtották az uralkodók katonáik számára biztosítani.

A törvényszakaszban alig találunk felülőbb nyelvtani, vagy íráshibát. Ami azonban mégis akad, az annál zavarosabb. A ... *penes actarium missoria per manente* (így!) *exempla sibi singulique exciperent* mondat külön értelmezésre szorul. Mindenek előtt tudomásul kell vennünk azt, hogy a *per* után több betű számára való sima ür van. Ez az elválasztás csak a leíró hibája lehet, a két szónak külön semmi értelme sincs s így csak *permanente*-t olvashatunk. Le kell szögeznünk azonban a tényt, hogy a leíró itt hibázott. A mondat egy könnyen kínálkozó fordítása lenne, ha a *missoria permanente exempla*-t egyszerűen a mondat tárgyának tekintenénk: az *actarius*-nál tartós formájú elbocsájtási példányokat vagy másolatokat kaptak. A *permanente* ebben az esetben nem helyes, mert e kapcsolatban *permanencia*-nak kellene itt lennie. A *missoria* mint jelző szokatlan s ezért első tekin-

⁸⁰ V. ö. Grosse i. m. 68.

tetre a császári *missorium*-ra is gondol az ember, amikor is a mondatot így értelmezhetné: *penes actarium missoria permanent e(t) exempla sibi singuliquique exciperent*, azaz: a császári elbocsájtó rendeletek az actariusnál maradtak és az egyesek maguk számára másolatokat kaptak. A *permanent-exciperent* egymással nem egyezik, a *consecutio temporum* nem engedi meg. Így ezt a megoldást is el kell vetnünk, annál is inkább, mert az *et* sincs meg, még ligatúrában sem fedezhetünk fel itt egy *T* betűt a táblán. Legelfogadhatóbbnak látszik s a rendelkezés intenciójával is legjobban harmonizál a harmadik megoldás, ha feltételezzük azt, hogy a leíró, mint már említettük, hibázott, egy szót kihagyott, ez esetben: *penes actarium missoria (littera vagy epistula) permanente ablativus absolutus*-szerkezettel lenne dolgunk. A *missoria* — akár kimaradt mellőle a *littera*, akár pedig főnevesített jelzőnek tekintendő — az actariusnál, vagy az actariumban (tábori archivumban) deponált eredeti (császári) elbocsájtó levelet jelenti, amelynek alapján kiki a maga számára másolatot kapott.

Ezzel a régi rendelkezéssel szemben a jövőben a *missio honesta* vagy *causaria* esetében *singuliquique specialem a duce in personam suam accipiant missionem*, azaz külön egyéni, kizárólag az arra illetékes személynek szóló elbocsájtó iratot kapjanak. Mit jelentsen ez? Mennyiben történt itt változás? A szakasz első részében a *plurimi homines simul*-kitétel mintha egy csapattestben egyszerre több egyének szóló, egy rendelettel több névre kiállított diplomákat feltételezne. Ilyenről azonban természetesen szó sem tehet, mert a katonai diplomák mindenkor, így annak előtte is egy-egy személynek szóltak. Felmerülhet még a kérdés, hogy talán a Diocletianus-i reformok hoztak e tekintetben valami átmeneti változást. Erről sincs tudomásunk.

Sokkal fontosabb és lényegbevágóbb újítás rejlik a törvénynek ezen sorai mögött, miként az a szakasz zárómondatának magyarázó szavaiból, egy másik ablativus absolutus-szerkezetből is kitérünk: *quo probatione veritatis ac fidei apud (actarium vagy se) permanente*. Előre kell bocsájtanunk, hogy itt az *apud* után maradt ki viszont egy szó a szövegből, a leíró a két mondat azonos jellegű kifejezéseit összezavarta. A *penes* és *apud* azonos jelentése annak a bizonyítéka lenne, hogy utóbbi után kb. ugyanazon jelentésű szó maradt volna ki, mint a *pe-*

nes után. Az a szándék azonban, ami éppen ezen utolsó mondat jellege, teljességgel ellentmond annak, hogy az *apud* után itt is *actarium*-ot keressünk, ott feltehetően *se*-nek, esetleg *omnes*-nek vagy *eos*-nak kellett állnia, amennyiben a rendelkezés intenciója éppen az, hogy ezt a külön dokumentumot mindenki eredetiben megkapja. A *probatio veritatis ac fidei* pedig tulajdonképpen azt jelenti, hogy ezentúl egyéni elbírálás alapján az archivumban fekvő minősítés szerint nyeri el kiki közvetlenül a *dux*-tól a kiérdemelt diplomát. A régebbi, tömeges elintézésnél ugyanis sok visszaélés történt, egyszerűen a kitöltött szolgálati idő alapján arra érdemtelenek is elnyerték a *civitas* és *conubium* jogaival járó elbocsájtó iratot az egyéneket nem ismerő császári központból. A régi rendelkezés ezen felül nehézkesebb is volt azért, mert az egyes elbocsájtása függött a tömegtől, attól az időponttól, amelyre vonatkozólag a tömegrendelet kijött.

Nem kisebb dologról van itt szó, mint, hogy ezzel a rendelettel a császároknak a katonai diplomákat adományozó joga a *dux*-okra száll át, akik közvetlenebb információk alapján tudják elbírálni azt, hogy kik érdemesek erre a kitüntetésre. A régi értelemben vett egyszerű elbocsájtó levél többé nem elégséges, annak az illető egyéniségét is kell jellemeznie: mintha ez is intenciója lenne az új rendelkezésnek. Az elérni kívánt cél itt is ugyanaz, mint az előző szakaszban: a katonák ambícióját növelni, a hadsereg hűségét és megbízhatóságát fokozni.

A *duces* éppen a határvédő csapatoknak a (amikről törvényünkben általában szó van) parancsnokai voltak. Ahol a *limes* kisebb részekre tagozódott, ott ezek egy *praepositus*, vagy *praefectus* felügyelete alá tartoztak.⁸¹ Így találkozunk pl. egy esztergomi kövön a valeriai *limes dux*-ával: *curante Augustiano duce Val(eriae) limitis*...⁸² A provinciák kormányzásában az „*edictum Gallieni*” (260 K. u.) óta kialakulóban van s betetőzését Diocletianusnál nyeri el⁸³ az új rend, amely szétválasztotta a polgári kormányzástól és igazságszolgáltatástól a katonai parancsnokságot s ezt a *duces*re bízta. Így van *dux limitis provinciae*, mint az esztergomi esetből is láttuk, a határmenti tartomány parancsnoka, de van *dux provinciae* is. A ne-

⁸¹ Grosse i. m. 70. Irodalmát lásd u. o. 152. l. jegyzetben.

⁸² CIL III 10596.

⁸³ Grosse i. m. 153.

gyedik században azután e tisztséghez gyakran a *perfectissimus* rang is jár.⁸⁴ A *dux* kezében van a provincia egész katonai felelőssége, az utak, erődítmények, castrumok gondozása. Közvetlen főnöke később a *magister militum*,⁸⁵ amely tisztséget, mint fenn láttuk, éppen törvényünk *Dalmatiusa* viselte legelőször. Brigetióból törvényünk korához közeli időből (303-ból) ismeretes felirattól egy *Aur(elius) Ianuarius* nevű batáv származású *v(ir) p(erfectissimus) dux*.⁸⁶ Talán nem járunk a fantázia határán, ha számolunk azzal a lehetőséggel, hogy esetleg éppen ő vagy közvetlen utódja az a *dux*, aki törvényünk rendelkezéseinek egyik első végrehajtója lehetett. Emlékünk története szempontjából pedig külön érdekességet jelent az, hogy valószínűleg éppen az ő rendelkezése alapján történt a *sacrae litterae consecratio*ja Brigetio castrumában, ahol, mint legio-székhelyen, állandóan tartózkodhatott

és fenti felirat szerint Juppiternek oltárt állított.

A feliratokból is ismert *actarius* vagy *actuarius* az egyes csapattesteknél⁸⁷ eredetileg az élelmezést intéző katonai tisztviselő volt, akinek hatáskörébe tartozott a zsoldfizetés is. Mint olyan „ezrediroda-vezetők” ők voltak egyben az okiratoknak,⁸⁸ mint fenn is láttuk, a katonai elbocsájtó leveleknek kiállítói is. Rendesen a *principales*-ekből kerülnek ki. Mint pénztkezelő emberek, a katonák nagy bizalmát élvezték, nagyon sokszor azonban megzsarolták azokat. Szolgálatuk később 10 évben állapított meg, amelynek eltelte után a *perfectissimus* címet is elnyerhették.

Epigráfiai szempontból megjegyzendő, hogy a *consuetudo* szó elválasztásánál a 20. sor végén maradt első szótagot a tábla másolója a 21. sor elején újból kiväste.

VII. BŰNÖSÖK KIZÁRÁSA A KEDVEZMÉNYEKBŐL

Az előbbi két fejezetben nyújtott kedvezmények értékét növeli s a *missio honesta* és *causaria* új kiszolgáltatási módjának fontosságát bizonyítja a törvénynek következő, a 25—28. sorokba foglalt, szakasza:

*Pervidet sane dicatio tua, eos, qui delicti sui gratia dimittuntur, ad beneficium legis eiusdem pertinere non posse, cum utriusque rei ratione haberi oporteat, ac vitae probabilis instituta atque honestam missionem.*⁸⁹

⁸⁴ Grosse i. m. 154. Seeck i. m. 85. 513 k. E. Stein i. m. I, 105.

⁸⁵ Grosse i. m. 158.

⁸⁶ Rómer, *Archaeologiai Közlemények* X, 28.

CIL III 10981, ahol tévesen *dux P(annoniae) s(ecundae) S(aviae)*-nek olvasták, míg Alföldi *p(ro) s(e) s(uisque)*-nek olvassa.

Grosse, i. m. 176. 1. jegyzet.

⁸⁷ Pl. *Act(arius) leg(ionis)* Sopronból: CIL III 4232. *Actarius al(a)e* Tétényből: CIL III 3392. V. ö. Domaszewski, *Rangordnung* 55.

⁸⁸ Grosse, i. m. 192 kk.

⁸⁹ A szövegben tulajdonképpen *delicti* van *delicti* és *adque* atque helyett. Grammatikailag egyébként kiütendő a *qui delicti sui gratia dimittuntur* mondat laza szerkezete. Úgy érezzük, hogy a *delicti sui* után a leírásokról a *causa* szó kimaradt volna, amennyiben így volna a mondat értelme teljes: *akiket bűncselekményük miatt kegyelemből elbocsájtanak*. Az is lehet, hogy a véső keze a *causa* helyett a rokon hangzású *gratia*-ra ment rá. Két-

Készséged jól megítéli azt, hogy azok, akiket bűncselekményük miatt bocsájtanak el, ezen törvény jótéteményében nem részesülhetnek, mivel mindkét dologra figyelemmel kell lenni, úgy a tisztességben eltöltött élet szándékaira (*tetteire*), mint pedig a tisztességes elbocsájtás tényére.

A rendelkezés gerince a *vita probabilis*: a katonák megbízhatósága s az ezért kijáró jutalom, amelynek a ténylegesen élvezett kedvezmények mellett a nyugállományban is biztosítéka a megszigorított alapon kiszolgáltatott katonai diploma; ezzel okolja meg a decretum ugyanis azt, hogy a *delictum* miatt kényszer folytán elbocsájtottak a törvény jótéteményeiben természetesen nem részesülhetnek.

Bizonyos hangsúllyal a mondat elejére tett *pervidet* is a törvény végrehajtásában — csakúgy, mint előbb a diploma kiszolgáltatásában — a végrehajtó tisztviselő egyéni megítélését, eljárását akarja lerögzíteni, miként azt más törvényekben is látjuk, pl. Theod. XII, 11, 1 (314): *Aput eos, quos superstites integris facultatibus esse pervideris*... Theod. XII, 6, 5 (365): *... excellentia tua, ubi eos deesse perviderit*,...

A *vita probabilis instituta* kapcsolatára

ségtelen azonban, hogy — emberhiány lévén — nem szívesen bocsájtottak el embert; ha valakit mégis elküldtek, az tulajdonképpen *kegy* volt, ez esetben azonban nem kapott kedvezményeket.

vonatkozólag is találunk hasonló eseteket a negyedik századi római törvényekben: Theod. II, 17, 1 (321): ... *ita ut ... morum suorum instituta probitatemque animi testimonio vitae*

honestioris edoceant ... Theod. XII, 1, 49 (361): ... *patrimonium probabilis instituti* ... Theod. XIII, 1, 10 (374): ... *mercandis distrahendisque rebus institutum vitae et voluntatis implicuit*.

VIII. A PROMULGATIO MÓDJA, ILLYRICUM, LEGIÓK-VEXILLATIÓK

Törvényünk utolsó (a 28—34. sorokban foglalt) szakasza a szöveg kihirdetésének módja iránt intézkedik. Hogy a törvényben nyújtott illetményekben, kedvezményekben a katonák minél hatékonyabban részesüljenek, az uralkodók elrendelik:

*Sed et merit[a m]ilitiae pr(a)emia a nobis condigna percipere conve(ni)at, ut et eiusdem indulgentiae nostrae beneficio perpetuo i(i)dem milites perpetuo perfruantur ac sempiterna dispositionis nostrae provisio obtineat firmitatem, volumus tenorem huius indulgentiae nostrae descriptum per singulaqu(a)equae castra apud signa in tabula aerea consecrari, quo ta[m] legionarii milites, quam etiam equites in vexillationibus constituti Inlyriciani, sicuti similes labores militiae suae sustinent, ita etiam provisionis nostrae similibus commodis perfruantur.*⁹⁰

Hogy pediglen egyrészt a szolgálati időnek töltünk megérdemelten járó megszolgált illetményeit megkapják, másrészt, hogy e katonák ezen (adó-) kedvezményünk örök jótéteményében minden időben részesüljenek és rendeletünk örökre szóló gondoskodása érvényességét megtartsa, azt akarjuk, hogy ezen kegyes rendeletünk szövege érc táblára vésve minden egyes táborban a hadi jelvények mel-

lett (t. i. a tábori szentélyben) megörökíttessék, hogy ezzel Illyricumnak mind légióbeli katonái, mind pedig lovasosztályokban (vexillatio-kban) tömörített lovasai, miként a szolgálatban is hasonló fáradalmakat vállalnak magukra, akként gondoskodásunk kedvezményeiben is egyenlőképpen részesüljenek.

A rendelet ezen mondatai bennünket három, felette fontos szempontból érdekelnek. Az első főként bennünket magyarokat Brigetio topográfiája szempontjából: a kedvezmény-rendelet szövege tehát bronz táblára volt írandó és minden egyes táborban a hadi jelvények mellett, tehát a tábori szentélyben kifüggesztendő. A második szintén nagyon fontos adat, hogy a rendelet *Illyricum* területére szól. Maga a név csak melléknévi és a késői *Inlyriciani*-alakban szerepel. Nem egy provinciának, hanem az *Illyricum* név alatt összefogott — Raetiától Moesiáig Pannóniát és Dalmatiát is magában foglaló — nagyobb birodalmi résznek szól, amelylyel fenn Dalmatiust, mint katonai főkörmányzót igyekeztünk kapcsolatba hozni.

Az *Inlyriciani* azonban sajátos technikai megnevezésként is érthető; a IV. században ugyanis ez számos lovas csapatnak a megjelölése nemcsak *Illyricumban*, hanem egyebütt is a birodalomban (Lásd *Not. Dign. Or.* XXXII, 18—21; XXXIII, 16, 17, 25, 26; XXXIV, 18, 22; XXXV, 15—17; XXXVI, 19—22; XXXVII, 14—17.). *Alföldi* szerint (25 Jahre Röm.-Germ. Kommission 1930, 12. — V. ö. *Ritterling*, *Hirschfeld-Festschrift* 346 k.) ez csak dicsérő jelzőként értendő, amelyet megkaptak az *Equites Mauri, Dalmatae* egyrészt, a *promoti* és *scutarii* másrészt. Vagy áthelyezett lovas ezredek ezek, vagy mint idegen csapatok, kitüntetésképpen ott kapták meg ezt a jelzőt.

Azonban nem lehet teljesen elvetni a földrajzi értelmezést sem. Erre vall a törvény kibocsátásának és megjelölésének a helye, továbbá az a körülmény, hogy előbb legionáriusokról is van szó. Noha az *Inlyriciani* szó már a *quam-on* belül van, mégis ez esetben úgy véljük, hogy a *legionarii milites* és az *equites in ve-*

⁹⁰ A 28. sorban a törésnél csekély hiány van, minek következtében a *merita* szóban az A-nak a fele s a következő *militiae*-szónál pedig az M úgyszólván egészen hiányzik. Ugyanezen oknál fogva a 32. sorban *tam*-szócskánál az M-nek csak egyik szára van meg.

A kijavított feltűnőbb írás-, illetőleg nyelvtani hibák e szakaszban: *praemia* < *premia* (28. sorban), *conveniat* < *conveat* (28. s.), *iidem* < *idem* (29. s.), *descriptum* < *describtum* (31. s.), *singulaquaeque* < *singulaeque* (31. s.), *apud* < *aput* (31. s.), *similes labores* < *similis laboris* (33. s. a második mondatban ugyanis *similibus commodis* van), *commodis* < *conmodis* (34. s.). A *sustinent* szónál a második N összekötő ferde vonala hiányzik.

A *perpetuo* jellemző erre a késői stílusra, amikor az örökké élő császár örökké megmaradó rendeleteket hozna.

Consecrari: minden, ami a császárral összefügg szent és szent cselekmény (v. ö. *Alföldi*, *Die Ausgestaltung des monarchischen Zeremoniells am römischen Kaiserhofe*. Röm. Mitteilungen 49, 1934, 31 kk.).

xillationibus vannak egymással szembe állítva és csak mindezek után jön az *Inlyriciani* jelző.

A harmadik adat már általános fontosságú és a törvényben említett katonák, illetőleg a katonai alakulatok egymáshoz való viszonyának a kérdését viszi egy lépéssel előbbre. Míg a VI. fejezetben ismertetett szakaszban a katonai elbocsátás mikéntjének újabb szabályozására vonatkozólag nyertünk egészen új ismereteket, úgy a Diocletianus-Constantinus-féle hadseregreformot illetőleg itt is egy újabb dátumhoz jutottunk. Döntő fontosságú ugyanis a *tam legionarii milites, quam etiam equites in vexillationibus constituti* kitétel a légioók és vexillationiók egymáshoz való viszonyát illetőleg.

Tudjuk, hogy a birodalom roppant hosszú határainak hathatósabb biztosítása érdekében a III. században mind nagyobb szerep jut a mozgékonyabb lovasságnak.⁹¹ A határokon állomásozó légioók aránytalanul kisszámú lovasságát megerősítik, sőt ezen lovasság mind gyakrabban mint a légio vexillationija egy csapattestként önálló szerepet kap s csakhamar a vexillatio tulajdonképpen egy légio lovasságát jelenti, miként azt általában megállapítják.⁹² Alföldi András a különítmények felíratos emlékeire hivatkozva, az Alpoktól északra fekvő területekre vonatkozólag ezt a fejlődést Stein-nél későbbre teszi.⁹³ Grosse — Ritterling nyomán — tulajdonképpen Gallienust tartja az első lovassági reform megteremtőjének, Mommsen véleményével szemben,⁹⁴ aki szerint a vexillationiók a Nagy Konstantin által különválasztott légio-lovasság lennének.⁹⁵ Alföldi E. Ritterling-nek a Gallienus-féle lovassági-reformra vonatkozó értékes megállapításaihoz⁹⁶ az egykorú érmek sorozatával döntő bizonyítékokat sorakoztat fel értekezésében⁹⁷ arra vonatkozólag, hogy a gallienusi lovasság súlyos hatalmi tényező volt a birodalom

nagy válsága idején s az — a milánói pénzverde éremsorozataiból következtetve — valószínűleg épp oly fontos székhellyel bírt Milánóban, mint a *cohortes praetoriae* Rómában.

Diocletianus hadsereg-reformjában a vexillationiók fontossága s a légioóktól való elkülönülése vagy inkább azokkal egyenrangú különállósága, sőt felülkerekedése még jobban kidomborodik. Mint a légioók, úgy a lovasok vexillationiái is egy önállóan működő egységet alkottak egy *praepositus* parancsnoksága alatt.⁹⁸ Constantinus óta pedig gyalogság és lovasság élesen elkülönülnek, vegyes csapattestek nem képzelhetők el, még a cohorsoknál sem, mint Grosse is megállapítja.⁹⁹

Míg Diocletianus előtt minden, átmenetileg egy bizonyos feladatra felállított csapattestet neveztek — mert egy *vexillum* alatt csoportosították — vexillationak, a Notitia Dignitatum szerint már a legelőkelőbb lovas alakulatok a vexillationiók. A Notitia 85-öt sorol fel s mindenütt a csapatlisták elején állanak az auxilia-t és a légioókat is megelőzve.

Éppen a vexillationiók kérdésénél kétségeskedik Grosse,¹⁰⁰ hogy a jelenlegi forrásanyag alapján valaha is lehetséges lesz-e Diocletianus és Constantinus hadászati alkotásainak egymástól való elkülönítése? Most erre vonatkozólag is fontos új adatot kaptunk, mert a *tam... quam...*-mal kihangsúlyozott epigrafiai adat¹⁰¹ kétségtelen biztossággal leszögezi, hogy a IV. század elején Nagy Konstantin alatt a légio-beli gyalogság (*milites*) s a vexillationiókban csoportosított lovasság (*equites*) *tényleg* már egészen különálló hadművelleti egységek voltak.

Arra a rendelkezésre vonatkozólag, hogy a rendeletet érc táblára vésve, *in tabula aerea* írják, a régi gyakorlatnak megfelelően a későbbi időben, például Constantinusnál is találkozunk hasonló esetekkel. Theod. XI, 27, 1 (315): *Aereis tabulis vel cerussatis aut linteis mappis scribita per omnes civitates Italiae proponatur lex...* Egyébként a törvényekben inkább *tabula aenea* szerepel. Theod. XII, 5, 2 (337): *... Quod ut perpetua observatione firmetur, legem hanc incisam aeneis tabulis iussimus publicari.* Theod.

⁹¹ Alföldi András, *A gót mozgalom és Dácia feladása*. Kny. *Egyet. Philol. Közöny* 1929 és 1930. 40. kk. igen plasztikus képét adja a vexillatio kialakulása történetének, hogy miként alakul át ideiglenesből végleges csapattestté.

⁹² E. Stein, i. m. I, 92. Grosse, i. m. 15.

⁹³ Alföldi, i. m. 43, 73. jegyzet.

⁹⁴ I. m. 50, 1. jegyzet.

⁹⁵ *Das römische Militärwesen seit Diocletian*. *Hermes* 24, 1889, 195 kk. (*Ges. Schriften* VI, 230 kk.)

⁹⁶ *Zum röm. Heerwesen des ausgehenden dritten Jahrhunderts*. *Hirschfeld-Festschrift* 1903, 345 kk.

⁹⁷ *Zur Kenntnis der Zeit der röm. Soldatenkaiser*. I. *Der Usurpator Aureolus und die Kavalleriereform des Gallienus*. *Zeitschr. f. Numismatik* 37, 1927, 197 kk.

⁹⁸ E. Stein, i. m. I, 106.

⁹⁹ I. m. 44.

¹⁰⁰ I. m. 24.

¹⁰¹ Későbből a század közepéről már eddig is volt hasonló adatunk: Theod. V, 6, 1 (347): *Universis tam legionibus, quam vexillationibus comitatensibus seu cuneis insinuare debetis...*

XIV, 4, 4 (367): ... *Haec autem omnia aeneae tabulae in foro suario collocandae ad aeternam memoriam oportebit insculpi.* Theod. XIV, 16, 3 (434): ... *iubemus... legisque huius tenorem aeneis tabulis incidi.*

A *tenor legis*, jelen esetben *tenor indulgentiae* tipikusan késői kifejezésre vonatkozólag több esetet találunk. pl.

Just. XI, 59, 1 (Constantinus): ... *servato hoc tenore praecipimus...*

Theod. III, 12, 3 (396): *imperialis praecepti tenore.*

Theod. V, 16, 30 (405): *iuxta tenorem prae[se]ntis iussionis...*

Theod. VIII, 13, 4 (358): *iuxta prioris legis tenorem...*

Theod. X, 1, 7 (357): *Ab edicti nostri tenore.*

Theod. X, 19, 11 (384): *iuxta eiusdem legis tenorem.*

Theod. XVI, 2, 31 (398): ... *praelato legis istius tenore...*

Theod. XVI, 5, 39 (405): *legis tenore.*

Sirm. 2 (405): ... *tenore huius legis...*

Sirm. 14 (409): *praelato legis istius tenore.*

Sirm. 16 (408): *legis tenorem.*

— *Per singulaquaque castra... quo tam legionarii milites, quam etiam equites in vexillationibus constituti Inlyriciani...* Illyricumnak a castrumokban, vagy azok körül elhelyezett katonaságáról van tehát szó. Másról ugyanis nem történik említés. Így valószínűleg csak a *limitanei*, *riparienses*¹⁰² tartoztak a *dux* parancsnoksága alá. A szövegből azonban az a felosztás, hogy a partvédő csapatok és a tartományok belsejében tartózkodó tartalék-sereg olyan szigorúan el volt-e már választva, mint Constantinus későbbi idejében, nem tűnik ki. A tulajdonképpeni hadi csapatok, mint expedíciós hadseregek, a *comitatenses* közvetlenül a császárok parancsnoksága alatt állottak. Egy ilyen nagyszabású központi expedíciós hadseregnek volt állandó szállása a késői időben pl. a hatalmas fenéki tábor a Balatonnál, a limes felé szinte csillagszerűen kiágazó nagyszabású úthálózattal. A hozzánk legközelebb eső nagyobb *comitatenses*-sereg, amennyiben Lici-nius területén ekkor már meg volt szervezve, talán Sirmiumban,¹⁰³ vagy éppen törvényünk ki-

bocsájtási helyén, a Balkán-félsziget középpontjában, Serdicaban lehetett.

Illyricumban különben ekkor még nincs meg az a nagy elkülönülés a hadi csapatok és a határvédelem alakulatai között, sem a nívót (utóbbiak másodrendű katonák, sőt később már félig polgári személyek), sem pedig illetményeiket illetőleg. Mint láttuk, adózási kedvezményük sem marad el amazok mentességei mellett, amennyiben, úgy szólván, a maximális adóelengedést élvezhetik.

Az *apud signa*-kitétel — mint említettük — bennünket Brigetio topográfiája szempontjából érdekel különösebben. A *signa*, a tábornak, illetőleg a legiónak hadijelvényei, zászlói rendesen a tábor praetoriumával kapcsolatos tábori szentélyben voltak elhelyezve. E hely nagy fontosságú volt, különösen a nagyobb csapattesteknél, így a légiónál, amennyiben pl. a legio sas-jelvényének a sorsa szorosan összefüggött magának a legionnak a sorsával: annak pusztulása, az ellenség kezébe jutása egyenlő volt a legio pusztulásával. Nagy figyelem és gondos őrizet övezte tehát ezen szentélyt. A serdicai rendelet fontosságának egyik jelzője azon körülmény, hogy az éppen a tábori szentélyben volt elhelyezendő, kihirdetendő.

A brigetioi szentélynek s az abban őrzött legio-jelvénynek kultikus jellegéről is van tudomásunk. Egy még 1885-ben, ugyancsak a tábor területéről felszínre került s nemrég ismertetett¹⁰⁴ bronzablácska (XI. tábla 4) ugyanis a legio sas-jelvényének és *Genius*-ának szóló és éppen a tábori szentélynek, illetőleg a hadi jelvényeknek őretől, a *primus pilus*-tól állított fogadalmi feliratot őrzött meg számunkra.

Minekutánna az edictumot tartalmazó emlék a maga szinte tökéletes egészében a tábornak éppen azon részén került napfényre, ahol, vagy aminek közelében az ismert analógiák szerint a tábori szentélynek kellett állania; mindenképpen célirányosnak és feltétlenül szükségesnek látszott a tábla lelőhelyének alaposabb megvizsgálása. Előre kell bocsájtanunk azt, hogy Brigetio nagy legio-táborának helyét, alakját és kiterjedését az 1927—28—29. évek folyamán végrehajtott s e nagyszabású lelőhelyen első ízben végzett rendszeres ásatásokkal sikerült teljes pontossággal megállapítani (I. kép).¹⁰⁵

¹⁰² Grosse, i. m. 66 k.

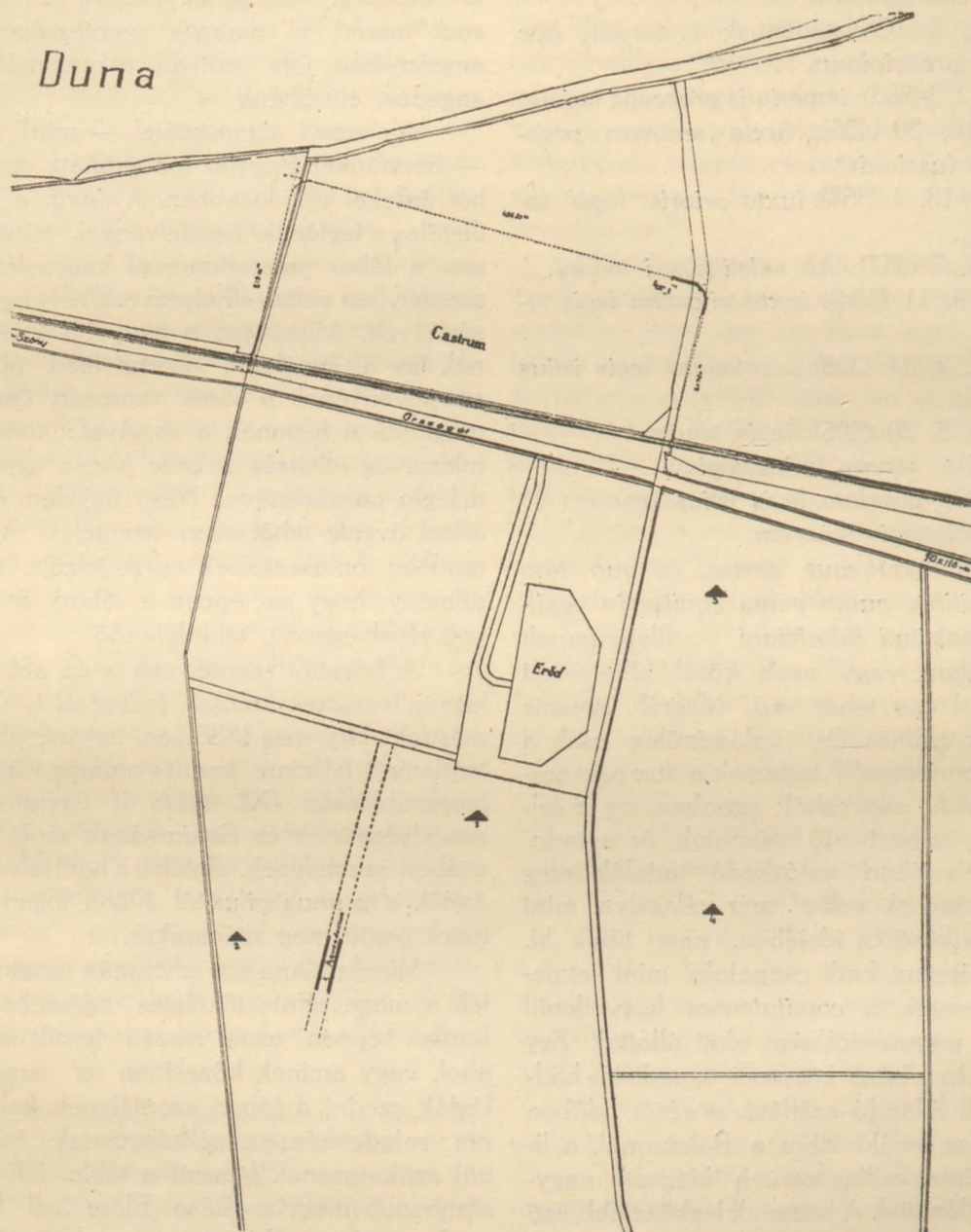
¹⁰³ Grosse, i. m. 89: „Wahrscheinlich bildeten zur Zeit Diocletians die Residenzen der 4 Kaiser, Nikomedia, Sirmium, Mailand und Trier, Zentralpunkte ihrer Aufstellung.“

¹⁰⁴ Paulovics István, *Aquila legionis*. Egyetemes Philologiai Közöny 1933, 251 kk.

¹⁰⁵ A kutatásokat a szerző a frankfurti Römisch-

A Magyar Nemzeti Múzeum a Magyar Tudományos Akadémia archaeologiai bizottságának támogatásával — Szőny község által is támogatott — kutatásainak keretében 1934-ben alkalmunk volt a bronztábla lelőhelyét megvizsgálni.¹⁰⁶ A szeptember hó 10-én megindított kutatás a tábor *via principalis*-a és déli

ahol a tábla annak idején felszínre került. Kelet-nyugati irányban húzott, a *via principalis*-sal párhuzamos kutató árkokkal hálóztuk be a területet (2. kép). A legelsőnek lefektetett (a rajzon A-val jelzett) árokkal sikerült hamarosan a tábla lelőhelyét megtalálni annyira, hogy már a kutatás első órájában alig 40 cm mélységben

1. kép.

oldala közti területnek azon részén folyt le,

Germanische Kommission kiadásában megjelenő és sajtó alatt levő *Die Römer in Ungarn* c. kiadványban fogja legközelebb ismertetni.

¹⁰⁶ Paulovics István, Újabb kutatás a brigetói (szőnyi) római táborban és annak környékén. *Archaeologiai Értesítő* 47, 1934, 134 kk.

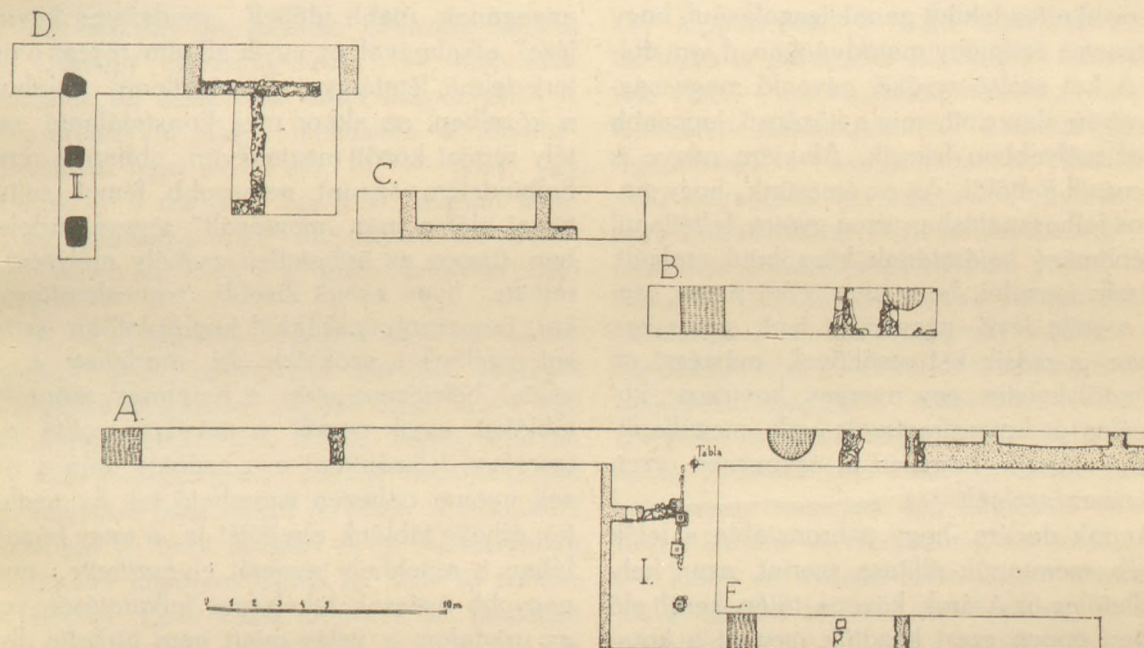
felszínre került a bronztábla egyetlen hiányzó felíratos töredéke: a felső peremből hiányzó s a császárok címeihez tartozó rész (XI. tábla 3). A csekély mélység érthető volt, amennyiben maga a tábla is csak ilyen mélységből került elő, hiszen — mint említettük — gőzeke hozta felszínre.

Ezen eredmény után nagy reménnyel folytatott kutatás a továbbiakban nagy csalódást hozott. Minden esetre azonban a lehetőségig folytatni kellett a kutatást, hogy a tábla sorsának történetére világosságot deríthessünk.

A tábla, illetőleg az előkerült töredék lelőhelyét rajzunkon + jelöli. Az A-árokban a humus alatti rétegben tovább folytatott leásása három, keresztbe menő fal megmaradásán kívül a legteljesebb dűlő képét mutatta. Az első, keresztbe menő fal folytatása az E-árokban is megtalálható. A kutatás menete ugyanis az volt, hogy a bronz-töredékre való tekintettel az A-ároktól északra és délre, azzal párhuzamos és mindinkább a castrum közepe felé tendáló árok nyitásával igyekeztünk a terepet meg-

falak a castrum alakjával, illetőleg a via principalissal párhuzamos, ill. merőleges irányban feküdtek. Ha méreteikből a praetoriumra éppen nem is következtethetünk, minden jogunk megvan arra, hogy azokban a kaszárnyáknak derékszöges elrendezésben épült alaprajzára ismerjünk.

Még aránylag legtöbbet nyújtott az A-ároktól északra, 4 m-re fekvő B-árok, amely silány kivitelű és rossz kötésű falmaradványok mellett egy kavicsos alapozású leöntött út maradványán felül különböző padlószinteket, köztük egy kisebb félkörűt, őrzött meg számunkra. Az utóbbit körülvevő fal alapjáig kiszedett volt. Egy mélyben (150 cm-re) a keleti végen fekvő, 60 cm széles, keresztbe menő falon kívül tetőcse-

2. kép.

vizsgálni s esetleges építmények, legelső sorban a tábori szentély alapfalait megtalálni. Így összesen 5 széles sávot emeltünk ki s elmondhatjuk, hogy mindenütt ugyanaz a kép tárult elénk: ismételt, minden követ kiszedő s minden egyebet elpusztító dűlő nyomai, csak helyel-közzel megállapítható (kiszedett) falnyomok és még ritkábban falmaradványok. Utóbbiak jó része is már későbbi, magasabb nívón alapozott, keskeny (50—60 cm vastag), legtöbbször nem is habarccsal, hanem csak szárazon kötött falakból álló építmények maradványai voltak. Amennyire a kiszedett falak helyéből megállapíthattuk, pl. az A-árok keleti végében az árokkal egy irányban húzódó és ahhoz kapcsolódó

repekből készült csatorna alsó része volt még látható. Bélyeget e cserepeken nem találtunk. A különböző szintmagasságok közti falak e helyen is mind kiszedettek voltak.

A C-jelzésű rövidebb kutató árokban a tökéletesen végrehajtott dűlő folytán egyetlen fal sem volt megállapítható. Árkainknak a castrum beosztásával harmonizáló irányát teljesen igazolta a D-árok is, amennyiben az abban lelt, jól alapozott hosszanti fal iránya tökéletesen megegyezett az árok irányával. Egy nagyon mélyen (2 m) fekvő padlószinttől nyugatra egy hatalmas 80×90 cm nagyságú kötömb feküdt, amelytől délre a II. árokban 230 cm-re egy másik, szintén 200 cm mélyen alapozott, végül

ugyancsak a II. árokban ugyanolyan távolságra egy harmadik hatalmas kötömb jelentkezett. Az egy irányban levő tömbök pontosan a castrum közepén (a nyugati szélről 227.60 m-re) húzódnak, egyenesen a *porta decumana* felé s azokban lehetetlen mást látnunk, mint a *porta decumana*-tól délre említett kutatásainkkal megállapított tata-brigetioi thermalis vízvezeték tartó pilléreinek alapjait, amelyeket nagy súlyuknál fogva a szőnyi kőszedők az újabb időben nem voltak képesek kiemelni. A tábor pontosan a közepén átszelő ezen pillér-sor északra a praetorium felé tart s legészakibb árkunkban is sikerült a nagy tömböt a várt helyen megtalálni.

Az I. keresztárok kisebb méretű orsókövei a castrum barakk-épületeinek gerendáit tarhták. E tájon az egykori padlószint felett igen vastag égett réteg feküdt annak igazolásául, hogy faszerkezetes építmény maradványaival van dolgunk. A két szélső orsókő egyenlő magasságban gyatrán alapozott, míg a középső, laposabb kő jóval mélyebben fekszik. Alakjára nézve is elűt a másik kettőtől. Az az érzésünk, hogy másodlagos felhasználásban ezen gyatra, feltétlenül késői építmény bejáratának küszöbéül szolgált. Ezt látszik igazolni, hogy sem a kő maga, sem pedig a rajta levő négyszögű lyuk nincs egy vonalban a másik két orsókővel, másrészt az építménytől keletre egy nyerges, kavicsos, kb. 3 m széles út keresztmetszete volt megállapítható. Úgy látszik, hogy az út egyenesen ezen építményhez szolgált.

Annak dacára, hogy a bronztábla a lelők és egyéb szemtanúk állítása szerint ezen hely körül, illetőleg az A-árok közepe táján került elő — hiszen éppen ezért kezdtük meg itt a kutatást — a most leírt építményben lehetetlen a tábla feliratában is megnevezett (*apud signa*) tábori szentélyt keresnünk, már csak azért sem, mert ezen építmény keletre orientálódik, holott a tábori szentélynek, ha már nem is lett volna benn magában a praetoriumban, minden esetre azzal közvetlen kapcsolatban kellett lennie s jelen esetben annak bejáratát északról tudjuk csak elképzelni. Maga a praetorium pedig ezen helytől még jóval északabbra fekkelt, amit bizonyít az is, hogy az említett vízvezeték-pillérek, amelyek nyilván elsősorban oda szállították a gyógyvizet, még északabbra is megvannak, még nem érték el magát a praetoriumot. Teljesen kizárja ezen építmény szentély-rendeltetését továbbá annak silány volta, faszerkezete, amelyet az égési rétegnek és a faoszlopok bázisául szol-

gáló orsóköveknek jelenlétén felül még az is bizonyít, hogy északi oldalán a fából készült építmények jellegének megfelelően alul, primitív módon, kőszegéllyel volt ellátva. Az építmény eredeti padlózata felett egyébként számos újabb használati réteg mutatkozott, amelyek egyikén egészen késői időben kb. az egyik orsókő irányában egy lazán kötött kereszt-, illetőleg osztófal is épült.

Mindent egybevetve, tekintettel arra, hogy a bronztábla összes darabjai, még az újabban meglett kis bronztöredék is, szinte pontosan egy helyen kerültek felszínre aránylag nagyon magasan, közvetlenül a humusréteg alatt egy teljesen kifosztott és feldúlt területen, megmaradásának nem tudjuk más okát adni, mint azt, hogy a praetorium, illetőleg a tábori szentély kőanyagának újabb időbeli „rendszeres kitermelése” alkalmával az egyik alkalmi régész a nagy terjedelmű fémtárgyat kétségtelenül valahol a közelben, az akkor még konstatalható szentély romjai között megtalálván, abban a rendes balhiedelem szerint nemesebb fémet sejtven, társai elől a már „megrégált” részen hirtelenében (innen az érthetetlen csekély mélység) elrejtette. Ilyen esetet kisebb, nemesfémtárgyakkal, bronzszobrocskákkal kapcsolatban számosat regélnek a szőnyiek. Az uradalom a „régálás” befejezése után a hatalmas szántóföld-táblákat egyik napról a másikra szokta nagy igaerővel felszántatni s a szántás után a dűlások nyoma nehezen ismerhető fel. Ily meglepetés érhetne táblánk elrejtőjét is, a nagy búzatáblában a rejtekhely nyomát elveszthette, annak nagyobb ásással lehetséges felkutatását pedig az uradalom a vetés miatt nem tűrhette. Ilyenféle „szerencsés” véletlennek köszönhetjük a tábla megmaradását, mert a pannoniai kutatást illető akkori indolencia mellett a roppant fontoságú bronztáblára nagyon könnyen esetleg az elkallódás veszedelme várt volna.

Emlékünk sorsára vonatkozólag biztos időbeli adat az, hogy Maximinus, sőt Licinius elmulta¹⁰⁷ után még eredeti helyén állott. Valószínűleg még azután is sokáig — legalább is Nagy Konstantin haláláig — tiszteletben tartották. Elpusztulása, eltörése, tűzben történt meghajlása arra vall, hogy semmi esetre sem önmagában és önmagáért pusztult el, hanem el-

¹⁰⁷ 323- v. 324-ben. V. ö. Ernst Stein, Konstantin d. Gr. gelangte 324 zur Alleinherrschaft. *Zeitschrift f. d. neutestamentliche Wissenschaft* 30, 1931, 177 kk.

tűnése, eltemetése a signumok szentélyének leégésével, elpusztulásával, mégpedig végleges rombadőltevel együtt történt. Ha önmagáért pusztítják el, akkor nyoma nem marad, mert kiadós fémanyagát megbecsülték, másra felhasználták volna. Az 1927—29. évek folyamán végzett brigetioi ásatások kapcsán közvetlenül a tábor közelében, sőt kimondottan már annak védőárkában is, sírokat, mégpedig IV. századi sírmezőt találtunk. E körülmény és a tábla elpusztulásának körülményei között nem nehéz oly kapcsolatot találni, amely ahhoz a megállá-

pításhoz vezet, hogy a brigetioi tábor végleges elpusztulásának idejét már a IV. század végére valószínűleg közvetlenül a Valentinianus utáni időre kell tennünk. Az említett sírok tehát, amelyek jó részben még a IV. század jellegét viselik magukon, már csak az elpusztult castrumba visszaszivárgott szegény és többé nem katonai jellegű lakosság temetkezései voltak. Ez a lakosság a tábornak még mindig védelmet, földelt nyújtó romjaiba fészkelte be magát s bronztáblánk is e romok alatt maradt meg számunkra.

IX. BEFEJEZÉS

Az edictum 34. sorában *Et manu divina vale Dalmati carissime nobis!* — mondattal búcsúznak az uralkodók ismét Dalmatiustól. A *manu divina*-val jelzett hitelesítés a törvénykódexekben nem fordul elő. Itt — hogy úgy mondjuk — a rendelet egy friss leíratán találjuk, de valószínű, hogy az összes törvények végén szerepelt, csak a gyűjteményekben hagyták el.

A már ismertetett datálás után az utolsó sorban — mint említettük — *Serdica* szerepel a törvény kibocsátási helyül. Hogy miért keletkezik éppen *Serdica*-ból, annak véletlenül e helyen való tartózkodáson, esetleg összejövetelel felül nagyobb jelentősége is lehet. A harmadik században — mint tudjuk — a hadseregben mindinkább túlsúlyra jutnak az illyr- és pannóniai elemek. Ezek közül kerülnek ki nemcsak a csapatok vezető-egyéniségei, hanem maguk a császárok is, már pedig a római hadsereg története ebben az időben mindinkább a római állam történetévé lesz.¹⁰⁸ „Diesem Vorherrschen — mondja E. Kornemann¹⁰⁹ *Alföldinek* erre vonatkozó megállapításai nyomán¹¹⁰ — des illyrisch-pannonischen Elements in Heer und Regierung entspricht die Verlegung der Reichshauptstadt auf die Balkanhalbinsel, wo anfangs an *Sirmium* oder *Serdica* gedacht wurde, bis Byzanz siegreich geworden ist.“

¹⁰⁸ Ernst Kornemann, *Römische Geschichte*³. Gercke-Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft, 1933, 111.

¹⁰⁹ U. o. 115.

¹¹⁰ *Die Vorherrschaft der Pannonier im Römerreich und die Reaktion des Hellenentums unter Gallienus. Fünfundzwanzig Jahre Römisch-Germanische Kommission, 1929, 13.*

Éppen ezért — noha papíroson s talán de facto is *Serdica* e pillanatban Licinius területe volt — nem tulajdoníthatjuk e törvényben lefektetett rendelkezéseket Licinius kezdeményezéseinek s Constantinusnak kibocsátóként való szereplését (az edictumok ugyanis az összes császárok nevében jelennek meg) csak a szokásos formalitásnak, hanem éppen ellenkezőleg — Constantinus egész későbbi hadseregpolitikájával és törvényeivel teljesen egyező összhangzásai, gondolatai, összefüggései és rendelkezései alapján — e törvényt főként és első sorban a pregnáns egyéniségű uralkodó akaratának letéteményéül ismerjük el. *Serdica* pedig már ekkor nemcsak egy birodalmi rész székhelye, hanem — Kostantinápoly alapítása előtt — keleti és nyugati relációkban egyaránt fontos geográfiai helyzete miatt mintegy fővárosnak tekintendő.¹¹¹

A Constantinus-korbeli hadászati viszonyokra s a Diocletianus-Constantinus-féle adózási rendszerre vonatkozólag ezen annyira fontos epigráfiai dokumentumot igyekeztünk a nyilvánosságnak a fentiekkel hozzáférhetővé tenni.

Ami e törvény nyelvezetét illeti, mint láttuk, meglehetősen vulgaris latinsággal szerkesztett és íródott mű, amelynek nyelvezete azonban semmiképpen sem rosszabb Constantinus többi ismert törvényének stilusánál. Meglehetősen sok hiba van azonban a szövegben. Az íráshibákra részben már a törvény egyes szakaszainak szövegében és tárgyalásainál, részben pedig a 39., 41., 89. és 90. jegyzetekben részletesen rámutattunk. Ezeket felül azonban nyelvtani,

¹¹¹ Kornemann, i. m. 115.

mondat-szerkezeti hibák is fordulnak elő, így pl. *modus indicativus* használata *coniunctivus* helyett, szenvedő és cselekvő szerkezet ugyanazon mondatban. Mindezek legnagyobb részét azonban csak a másoló alacsonyabb műveltségének, tévedéseinek következményei, aki pedig működése fontosságának tudatában — mint láttuk — saját személyiségének emlékét, *signaturáját* is megörökítette a bronztábla peremén.

Az ószönyi bronztábla a római jogtörténelem egy hézagába illeszkedik bele, amely hézag a *Codex Justinianus* és a *Codex Theodosianus* adatszolgáltatásainak megszakadása között tátong. Nem tölti be a hézagot, mert csak egy láncszem a római jog, adórendszer és hadiszervezet fejlődésének nagy láncolatában. Eltekintve a törvényszöveg megmaradásának szokatlan, szinte magában álló módjától, eltekintve azon nagybecsű régészeti jelentőségtől, amellyel Brigetio kutatása s topográfiai viszonyainak megvilágítása tekintetében bír, az emlék általában is többet jelent, mint egy eddig ismeretlen törvényszöveg előkerülésének ténye. A benne lefektetett nagyfontosságú reformok (a IV. századi hadiszervezet fejlődésében, a *capitatio* szabályozásában, a *missiok* kérdésének nagy változást hozó rendezésében) sokkal többet jelentenek: a Diocletianus-Constantinus-féle hadseregreform e pregnáns és rendszeres intézkedései egyenesen határköveknek tekintendők.

*

A birodalom kormányzásának mélyreható új rendszerbe foglalása kapcsán a nagyvonalú átalakulásokban gazdag évek törvényei éppen a törvényünket megelőző évekből hiányzanak a törvénykönyvekből. Éppen ezért nagy örömmel kell vennünk azt, hogy a birodalom kormányzati és dinasztikus berendezkedését illetőleg e homályos időre vonatkozólag is jut emlékünknél sorai között némi világosság a Dalmatius személyét nagyfontosságú feladattal kapcsolatban említő adat formájában. Más megvilágításban kell látnunk már a század első évtizedének fordulóján Nagy Konstantin viszonyát féltestvérehez s ezen jól ápolt viszony észszerű és következetes felhasználását egyrészt a birodalom kormányzása, másrészt az *imperium* nagyobb nyugalomát ígérő egyeduralkodó útján való haladás, törekvés szempontjából.

Törvényünk egyik nagy jelentősége abban áll, hogy a többi vele egykorú intézkedések hangjától eltérően szokatlanul lendületes elismeréssel és buzdítással keretezi a tulajdonkép-

peni intézkedés tárgyát. Constantinus nagy judikaturai tevékenységének mintegy lendületes kezdete abban az időben, amikor a nagy uralkodó — bár névleg még Liciniussal s főként az ő uralkodási területén — céltudatos és határozott tervek szerint kigondolt tettek mezejére óhajt lépni.

A brigetioi törvénytábla ismertetését illetőleg a *capitationak*, mint legnehezebb kérdésnek a középkortól kezdve minden idők római jogszait foglalkoztató nagy irodalmában való „bedolgozása” nem lehetett a római élet provinciális emlékeit kutató *archaeologus*nak a feladata; a hűségre törekvő publikáció alapján a *iugatio-capitatio* kérdése hivatott fejtegetőinek lesz azután alkalma és hivatása a kérdés továbbvitelénél, illetőleg megoldásánál ezen újabb adatot kellően értékesíteni.¹¹²

Budapest, 1934. december.

¹¹² A törvénytáblát ismertette szerző 1933. januárban Budapesten a *Magyar Philológiai Társág* országos kongresszusán, 1933. áprilisában pedig Rómában, a nemzetközi római-jogi kongresszuson tartott arról előadást, ami „Una legge di Costantino e Licinio in una tavola di bronzo recentemente scoperta in Ungheria” címen megjelent az *Atti del Congresso Internazionale di Diritto Romano*, 1934, kiadvány I. kötetének 547—554 lapjain.

I. INTRODUCTION

LA DESCRIPTION DE LA TABLE, LE TEXTE DE L'INSCRIPTION

Le long du tracé du chemin de fer Vienne-Budapest, sur le territoire de la commune de Szőny située à l'est près de Komárom, se trouvait l'ancienne *municipium de Brigetio*, connue déjà par maintes inscriptions trouvées dans ces parages. À l'est de la commune de Szőny se trouve, reconnaissable encore de nos jours le *castrum* de la I. légion adiutrix, qui campait ici plusieurs siècles durant. Récemment, le Musée National Hongrois a pris pour sa tâche d'explorer le camp, ses environs et les cimetières romains situés aux alentours, pour se rendre compte des antiquités romaines cachées dans ces parages et pour en faire la publication. C'est avec le concours de l'Académie des Sciences Hongroise, à l'aide du fond légué par le Comte Vigyázó, — que l'on a commencé en 1927—29 des fouilles,¹ fort productives. Le 8 octobre 1930 notre fidèle collaborateur dans cette entreprise, Ödön Kállay, notaire de Szőny signala au Musée National „une trouvaille importante“. C'étaient les fragments d'une grande table à inscription en bronze, qu'une charrue à vapeur avait mis à découvert sur le côté du camp romain situé au sud de la route Vienne-Budapest.

À part deux petits fragments, cette table avait été brisée en trois grands morceaux déjà dans l'antiquité. Sa grandeur originale mesurait 78'5 de haut sur 68 cm de large, et avait une épaisseur de 3 à 5 mm. Le poids est de 14'7 kg (Pl. I—II).

On avait commencé à graver, ou pour mieux dire, frapper les lettres du côté qui est ac-

tuellement l'envers de la table de forme oblongue, aplati à l'aide d'un rouleau. La preuve en sont les lettres que l'on y voit encore, qui forment le commencement de l'inscription: EXEMPLVSACR (Pl. XI. fig. 1), qui ont probablement recommencé de l'autre côté à cause de la lettre M omise après le V. De même nous voyons encore une lettre C gravée à l'envers évidemment, comme essai (Pl. XI. fig. 2).

Après ces tentatives on a tâché de graver l'inscription d'une manière plus ornementale sur le côté resté définitivement le côté d'avant. Tout d'abord on a gravé un cadre sur la table. Ainsi un rebord accidenté de 4'5 cm de largeur en haut et de 6'2 cm des deux côtés donne un caractère de solennité à l'inscription, dont les lettres de premiers mots surpassent en grandeur celles que l'on avait gravé à l'envers (3'5 cm au lieu de 1'5).

La table qui ornait le mur d'une édifice, fort brisée lors de la destruction de ce dernier et en même temps fut tordue de tous côtés par le feu. Ayant été enterrée pendant plus de 1600 ans, elle fut retrouvée recouverte d'une forte couche de patine verte, sur le fragment principal une épaisse oxydation couvre une assez grande partie de la surface; heureusement cependant les lettres sont lisibles malgré tout. Là, où cette rouille de bronze épaisse s'est détaché du fond, on ne peut discerner que les traces des lettres. À cause du danger que comporte le détachement de la rouille nous ne pensons pas même à procéder au redressement de la table.

Avec les deux lignes gravées ultérieurement dans la bordure supérieure, celle-ci compte en tout 38 lignes. Le titre, ainsi que la date au bas, sont gravés de caractères plus grands. Ceux-ci ainsi que les lettres du texte sont de grandeur inégale, surtout les lettres à courbes

¹ La publication des trouvailles d'après guerre, consistant principalement en inscriptions, et la description préalable des fouilles paraîtront prochaine chez la Röm.-Germ. Kommission à Frankfurt, sous le titre „Funde und Forschungen in Brigetio“, tandis que le résultat des fouilles initiatives sera publié dans cette série de Musée National Hongrois.

rondes sont assez grossièrement faites. Comme nous l'avons déjà fait remarquer elle ne sont pas gravées, mais ciselées dans la surface lisse à l'aide d'un instrument aigu. Il s'en suit, que les lignes qui se rejoignent se croisent souvent, et se traversent mutuellement. Malgré l'imperfection de son oeuvre, le graveur a marqué son nom sur la table. On trouve sur le rebord lisse de la bordure gauche l'initiale S et un peu en dessous *F(ecit)*.

Dans les deux lignes ciselées ultérieurement dans l'étroite bordure supérieure (en partie dans les plis du bord) on trouve le nom de deux empereurs, auteurs de la loi dont le texte forme la matière de l'inscription :

IMP CAES FLA VAL CONSTANTINVS PF IN
AVG PM TRI P VII IMP VI COS PP PCOSS ET
IMP CAES VAL LICI LICINIVS PF IN AVG
PM TRI P IIII IMP III COS PP PCOSS

Une petite partie du rebord est brisée, et le fragment qui manque n'a été retrouvé que lors des fouilles de l'année 1934, mais aussi sans cela il y avait une interruption ici, car le rebord est lisse avant les deux PP. La brisure, sur cette place seulement, paraît plus fraîche — il se pourrait donc que ce soit la charrue qui ait arraché le petit fragment retrouvé plus tard (Pl. XI. fig. 3).

L'inscription ajoutée postérieurement au rebord doit être lue comme suit :

Imp(erator) Caes(ar) Fla(vius) Val(erius) Constantinus p(ius) f(elix) in(victus) Aug(ustus) p(ontifex) m(aximus) tri(bunicia) p(otestate) VII imp(erator) VI co(n)s(ul) p(ater) p(atriciae) p(ro)co(n)s(ul) et Imp(erator) Caes(ar) Val(erius) Lici(nianus) Licinius p(ius) f(elix) in(victus) Aug(ustus) p(ontifex) m(aximus) tri(bunicia) p(otestate) IIII imp(erator) III co(n)s(ul) p(ater) p(atriciae) p(ro)co(n)s(ul).

Dans le deuxième rang on avait effacé plus tard le nom de l'empereur : *LICI LICINIVS*, mais la partie inférieure des lettres qui se trouve dans la rainure du rebord est conservée, donc on peut lire clairement aussi ces deux noms.

Dans la première ligne, tout devant le nom de Constantin, un peu plus haut que les lettres de la ligne est ciselée une croix, de forme X.

Peut être c'est seulement un signe du graveur, ou pour le graveur, mais probablement a une importance considérable.

L'empire vit les mois décisifs de la transformation chrétienne, ce n'est donc pas impos-

sible, que devant le nom du souverain, devenu chrétien — soit après son triomphe sur Maxentius, soit lors de l'effacement du nom de Licinius on a ciselé la forme la plus antique du monogramme de Christ, peut-être avec une intention cachée (*crux dissimulata*) devant le nom du souverain, en Brigetio, où selon le témoignage des monuments on a mené une vie chrétienne agitée.

Par rapport au contenu de ces deux lignes, nous tenons à remarquer avant tout qu'il y manque le prénom avant le nom de Constantin, qui dans les inscriptions se rencontre en forme de C., L., ou de M. Ici Constantin porte pour la septième fois la *tribunicia potestas*, et selon Stobbe² cette dignité date du 11 nov. 311. De même dans le cas de Licinius dont la „tribunicia potestas IV“ date également du 11 nov. 311. Selon Cagnat³ Licinius aurait été consul pour la première fois en 311, tandis que Constantin l'était pour la première fois en 307 ou 309, la deuxième fois, — justement avec Licinius — l'année suivant la promulgation de la loi, c'est-à-dire en 312. Pour cette raison, on ne trouve de date nulle part après les mots COS, au contraire on trouve ici avant le PP une assez grande place lisse.

Les nombres impériaux : VI pour Constantin, III pour Licinius ne signifient pas les acclamations impériales, mais les années de règne.⁴ On compte récemment les années du règne de Constantin à partir du 29 août 306⁵, tandis que Licinius ne règne que depuis le 11 nov. 308, et ainsi considérant la date du mois de promulgation de la loi (9 Juin) il ne se trouvait que dans la troisième année de son règne avant le 11 nov. 311. Ceci est juste, si nous comptons les années d'après le *a die in diem imperii*. Mais d'après ce même calcul, Constantin ne serait que dans la cinquième année de son règne lors de l'émission de la loi, et ne commencerait la sixième année que le 29 août. Cependant sur la table en bronze de Szöny figure déjà la sixième année. L'érection de la table et la promulgation de la loi donc devait

² H. Fr. Stobbe, Die tribunenjahre der römischen Kaiser, *Philologus*. XXXII. 1873. 88.

³ Cours d'épigraphie latine⁴, 1914. 239.

⁴ H. Dessau, *Ephemeris Epigraphica* VII. 1892. 432 et suivant. A. Alföldi, *Numismatic Chronicle* 1929. 218 et suivant (au concernant a la chronologie de Gallienus).

⁵ Ernest Stein, Konstantin der Grosse gelangte 324 zur Alleinherrschaft. *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft*, XXX. 1931. 179 et suivant.

avoir lieu à Brigetio après le 29 août 311. Par contre Licinius commence la IVe année de son règne le 11 nov. 311, donc la date de l'érection de la table doit se trouver entre ces deux dates 29 août et 11 nov. 311. Cependant, si nous tenons compte des dates de la *tribunicia potestas*, nous devons admettre selon Stobbe, une date postérieure au 11 nov. Comme ceci est impossible d'après les faits que nous avons établis plus haut, et comme il est inadmissible que l'auteur se soit trompé d'un an par rapport au règne de chacun des deux empereurs, à cause de la contradiction qui en résulte, nous ne pouvons pas affirmer plus longtemps que l'on comptait les années tribunaires à partir du 11 nov. Nous devons accepter comme définitivement authentique par rapport à cette question, le témoignage contemporain et en parfait harmonie avec les faits, de l'inscription de Brigetio.

Ces deux premières lignes, comme nous avons pu le définir, ont été martelées sur la table à une époque postérieure ; la preuve en sont : la place laissée libre sur la partie supérieure du rebord, le style plus primitif de l'écriture et de la gravure, ainsi que le fait d'avoir été gravées en partie dans l'ornement de la bordure. Nous verrons plus loin, que dans le texte même de la loi, la date d'émission est exactement nommée : le 9 Juin 311. Cette date est réellement la date originaire de la loi, tandis que dans les deux lignes ajoutées postérieurement, nous conservons la date de sa promulgation, qui n'a eu lieu, comme nous avons vu que plusieurs mois plus tard. Dans le dernier mot des deux lignes le titre de proconsul contient de façon inexplicable deux S, ce qui signifierait pluralité : PCOSS ; ce qui ne peut être attribué qu'à l'ignorance du graveur.

Avant de faire connaître le texte même de l'inscription nous tenons à faire remarquer que hormis les deux lignes déjà expliquées, le titre de l'inscription et la date, gravée en dessous, le texte ne contient guère d'abréviations importantes, tandis que les parties, phrases et mots hormis quelques points se suivent sans ponctuation ou accentuation.

Le texte est comme suit :

Exempl(um) sacra(rum) litterarum. /

Have Dalmati carissime nobis ! /

Cum in omnibus, pro devotione ac laboribus suis, militum nostrorum commodis / adque utilitatibus semper consultum esse cupiamus, in hoc

etiam, dispo/sitionum nostrarum provisione, eiusdem militibus nostris consulendum / esse credidimus Dalmati carissime, unde intuentes labores eorundem mili/tum nostrum, quos pro reipub(li-cae) statu et commodis, adsiduis discursibus sustinent, / providendum ac disponendum esse credidimus, ut et militiae suae tempore iucundis laborum / suorum fructibus ex nostra provisione se perfrui gaudeant et pos[t] militiam quiaeto otio et congrua securitate / potiantur. Itaque devotioni tuae significandum esse credidimus, ut idem milites nostri militiae quidem / suae tempore quinque capita iuxta statutum nostrum ex censu adque a prestationibus sollemnibus / annonariae pensationis excusent ; eademque immunia habeant adque cum completis stipendiis legitimis / honestam missionem idem fuerint consecuti ; sed et hii qu(i)licet post viginti stipendia adque honestam missionem / adepti fuerint, ab annuario titulo duo kapita excusent, id est : tam suum quam etiam uxoris suae ; si quis forte ex preli / vulnere causarius fuerit effectus, etiam si intra viginti stipendia ex ea causa rerum suarum vacationem / fuerit consecutus, ad beneficium eiusdem indulgentiae nostrae pert(i)niat ita, ut suum et uxoris / suae kaput excuset, adque ut omni modo : tam quietis suae securitati, quam etiam commodis co/nsultum provisionis nostrae beneficio idem milites gratulentur. Licet eiusmodi antehac / consuetudo fuerit, ut plurimi homines simul honestam missionem a duce perciperent, penes / actarium missoria permanente, exempla sibi singulique exciperent, tamen volu/mus, ut cum vel honestam vel ca(u)sariam, sicuti supra dictum est, missionem milites consecun/tur, singulique specialem a duce in personam suam accipiant missionem, quo probatione / veritatis ac fidei aput permanente securitate stabili at firmissima perfruantur. Pervidet / sane dicatio tua, eos, qui dilicti sui gratia dimittuntur, ad beneficium legis eiusdem pertinere / non posse, cum utriusque rei ratione haberi oporteat, ac vitae probabilis instituta adque / honestam missionem. Sed et merit[um] militiae premia a nobis condigna percipere conve(ni)at, ut et / eiusdem indulgentiae nostrae beneficio perpetuo idem milites perpetuo perfruantur / ac sempiterna dispositionis nostrae provisio obtineat firmitatem, volumus teno/rem huius indulgentiae nostrae descriptum per singulaqueque castra aput signa in ta/bula aerea consecrari, quo ta[m] legionarii milites, quam

etiam equites in vexillationibus constituti Inlyriciani, sicuti similis laboris militiae suae sustinent, ita / etiam provisionis nostrae similibus commodis perfruantur. Et manu divina ! vale Dalmati carissime nobis. /

Divo Maximiano VIII [et Maximino / Aug(usto) II Imp(eratoribus ?)] co(n)s(ulibus), / (ante diem) III Idus Iunias. Serdica. /

Tenant à reproduire le texte de la façon la plus exacte possible nous n'avons apporté que les compléments les plus indispensables, là où l'interprétation du texte l'exigait absolument, d'autre part nous avons conservé toutes les fautes d'orthographe et de syntaxe. Il faut avant tout remarquer que comme le nom d'un des empereurs sur le rebord : *Lici(nianus) Licinius* à la fin de l'inscription le nom d'un des consuls : *et Maximino Aug(usto) II* et immédiatement après une parole : *IMPP, Imp(eratoribus ?)* ont été effacés évidemment par „damnatio memoriae“. La manière de l'effacement sur le rebord et à la fin de l'inscription n'est pas la même; vu que le fait de la damnatio memoriae n'est pas de la même date non plus. Cependant dans les deux cas la trace des noms est bien conservée de façon qu'ils sont parfaitement lisibles; on ne peut admettre la doute que pour la dernière parole effacée. Le *IMP* est distinctement visible malgré l'effacement, tandis qu'on peut seulement deviner le deuxième *P*, et c'est pour cette raison qu'il est possible que ce mot ne peut se rapporter qu'à Maximinus : *Imp(eratoris)* comme le *AVG Aug(usto)* précédent. Dans le cas de *Maximianus*, tous ces attributs manquent puisque il est déjà nommé comme *divus. Maximianus (Galerius)* ne vivait plus lors

de l'émission de la loi le 9 Juin 311, étant décédé le 5 mai de cette même année. L'autre consul, *Maximinus*, doit être en vérité *Maximinus Daia* ou *Daza*.

La table en bronze de Brigetio, comme on le voit d'après son titre et son texte, nous a conservé une loi (*sacrae litterae*) donnée par Constantin le Grand et son co-empereur *Licinius*. Le texte nomme exactement le lieu de sa promulgation : *Serdica*, le *Sofia* actuel, ainsi que sa date, le 9 Juin 311. Le titre de l'inscription comporte : *Exempl(um) sacra(rum) litterarum*, c'est à dire, un exemplaire, une copie, une *réplique de la loi promulguée sous forme de lettre*.⁶ Du reste le texte contient aussi expressément le mot de *lex* à la 26e ligne appliqué à cette loi : *eos, qui delicti sui gratia dimittuntur, ad beneficium legis eiusdem pertinere non posse*.

Cette loi n'était pas connue qu'après la découverte de la table de Brigetio, nous n'en avons pas même connaissance par des références, il n'en est pas fait mention ni dans les sources écrites, ni sur les monuments lapidaires. Les collections de lois qui nous sont connues de cette époque, sont incomplètes justement par rapport à l'époque de la promulgation de cette loi, le *Codex Theodosianus* par exemple commence par l'année 313 a. J. Chr., donc deux ans après la date de notre loi. Dans le *Codex Justinianus* par contre, bien qu'il commençât la nomenclature des lois à partir du règne d'Adrien, il manque justement la période entre 305 et 313. La table de Brigetio prend donc place dans cette période et nous révèle une loi inconnue jusqu'à présent.

⁶ Cf. *Codex Justinianus* (plus bas cité comme *Just.*) X, 1, 5: *Exemplum sacrarum litterarum Diocletiani et Maximiani AA.*

Just. VII, 22, 3 (314): *Exemplum sacrarum litterarum Constantini et Licinii AA.*

Codex Theodosianus (plus bas comme *Theod.*): XVI, 5, 20 (391): *Exemplum sacrarum litterarum.*

Comparez encore : *Sacrae litterarum* :

Theod. VIII, 5, 35 (378) : ... quos aut sacras litteras ferre constiterit ...

Theod. I, 3, 1 (383) : ... sacras nostras litteras esse quaerendas.

Theod. VII, 8, 8 (400) : *De qua re ... sacras litteras dedimus.*

Theod. VII, 16, 2 (410) : ... sacrae litterae cum omnibus chartis signatae ad meam clementiam transmittantur ...

II. LES ANTÉCÉDENTS DE L'ÉMISSION DE LA LOI

Pour pouvoir bien interpréter le texte, le sens, voir même l'importance de notre loi, pour la ranger à la place qui lui est due selon sa valeur parmi les autres lois romaines, nous devons jeter un coup d'oeil sur le temps de son émission et en passer en revue les conditions. Il faut nous reporter à cette époque et même considérant l'importance stratégique et financière des édits de Dioclétien, il faut revenir jusqu'à lui et étudier les grandes réformes qui se rattachent à son nom.

Après les troubles du IIIe siècle, deux grands organisateurs, animés sans aucun doute de bonne volonté, désireux d'ordre et de tranquillité prirent la tâche de la réorganisation de l'empire. On peut dignement nommer les réformes de Dioclétien et de Constantin à côté des grandes oeuvres d'Auguste. Selon *Rostovtzeff*,⁷ ce grand connaisseur de l'histoire sociale et économique de l'époque : „Dans les deux cas — écrit-il — le but était la reconstruction de l'état. Auguste avait plus de chance ; il réussit non seulement de reconstruire l'état, mais aussi le bien-être du peuple ; les deux derniers réformateurs ne purent malgré eux sauver et conserver l'état qu'aux dépens des intérêts de la population.“ En ceci nous reconnaissons l'analogie avec l'époque actuelle, lorsque dans notre marche vers le capitalisme étatique (ou dans le système soviétique qui détruit les droits personnels) l'intérêt de l'état dont la conservation est naturellement une question vitale, empiète de plus en plus sur la liberté de l'individu, et que les lourdes impôts du point de vue des générations précédentes diminuent de plus en plus le bien-être du peuple.

La date de notre loi est 311 après J. Chr. Dioclétien, le vieux sage vit encore dans sa réclusion de Spalato, cependant l'ordre des choses a pris un autre tour, pas tout-à-fait comme il en avait songé le plan dans ses rêves. Son gendre, *Galerius* (déjà nommé *divus Maximianus* sur notre table) meurt au mois de mai. Son épouse *Prisca*, ainsi que sa fille *Valeria* désormais veuve, prennent la fuite devant le maître du Balkan et se réfugient chez *Maximinus*. Pendant le temps suivant, la date de sa retraite des affaires de l'état en 305, de grands événements eurent lieu. Tout d'abord c'est la

carrière de *Constantin* qui nous intéresse.

Celui-ci, fils de *Constantius* et d'*Hélène* naquit en 288 à Naissus (Niš). L'année suivante la retraite de Dioclétien à Salona, en 306, les troupes de Bretagne le proclamèrent César presque contre sa volonté, bien qu'il ait été évincé l'année précédente en dépit de l'attente et des précédentes juridiques. Les troupes appliquèrent les méthodes anciennes et le vieux sage de Spalato avait en vain imaginé la tétrarchie avec tant de bonne volonté et de prévoyance. Le droit des troupes de proclamer et de faire tomber les empereurs, reprit vie de nouveau. Le sénat n'avait déjà plus d'importance depuis longtemps. Bien que Constantin ait toujours tâché d'être loyal envers ses corrégents jusqu'à la réalisation de ses ambitions suprêmes, il connaissait et appréciait à leurs juste valeur l'influence définitive des troupes. Lorsque plus tard il se lance d'un élan irrésistible vers son but final qui est l'autocratie, l'époque critique du chemin qui y conduisait fut le temps qui suivit la mort de *Galerius* qui avait été l'adversaire reconnu comme le plus dangereux. C'est aussi l'époque de la promulgation de notre loi. C'est encore d'accord avec *Licinius* qu'il entame la lutte contre les deux autres régents : *Maxentius* et *Maximinus Daia*.

Quelques années après la retraite de Dioclétien, un tel désordre règne de nouveau dans l'Empire, que même le vieux Dioclétien quitte en 308 le lieu de sa retraite en Dalmatie pour se rendre à Carnuntum où on avait réuni un conseil pour sauver l'empire de concert avec *Maximianus* qui y fonctionnait probablement aussi comme envoyé plénipotentiaire de Constantin. Le système de deux paires de régents est encore actuel : *Galerius* et *Licinius* sont nommés *Augustus*, *Maximinus Daia* et *Constantin* sont nommés César. *Maximianus* prend aussi la retraite selon l'exemple de Dioclétien. En 310 Constantin réside à Arles. Cependant *Maximien* en se repent d'avoir donné sa démission. Lorsque en 310 Constantin se rend sur la ligne du Rhin qui est en danger, *Maximien* prépare une lâche attaque derrière le dos de son gendre et „envoie des lettres aux troupes occidentales dans lesquelles il leur promet de fortes sommes d'argent pour se rallier à lui.“⁸ Ce coup dirigé

⁷ Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich II. 214 et 221.

⁸ Otto Seeck, Geschichte des Untergangs der antiken Welt, I³. 106.

contre Constantin ne réussit cependant pas, et le vieux Maximien, après avoir honteusement échoué, commet suicide. En même temps l'autre Maximien (le tyran Galerius) se voue à tout les saints pendant sa maladie, flatte même les chrétiens qu'il avait tant persécuté et émet un décret de tolérance de prier leur Dieu pour lui. Tout est en vain. L'empereur meurt le 5 mai 311.

En cherchant la cause immédiate de cet édit, les événements des semaines qui passent entre la date de l'édit et la mort de Galerius sont de la plus grande importance.⁹ À la nouvelle de la mort de Galerius, le régent Maximinus, a droit d'ancienneté, entre immédiatement en action. Tout d'abord, il s'assure la possession de l'Asie Mineure, tandis qu'il cède le Balkan à Licinius. Constantin consent à tout ceci,¹⁰ il honore les droits plus anciens, reconnaît Maximinus comme premier Auguste, en même temps il veut aussi agir de plein concert avec Licinius.

C'est dans cette atmosphère comparative-ment pacifique, mais à la veille de grands événements qui se préparent dans l'air, que naquit l'édit „signé“ en commun, au centre géographique (alors aussi politique) du Balkan, à Serdica. On peut justement admettre le supposition que les deux régents s'étaient retrouvés là pour se concerter par rapport aux tâches à accomplir en vue de la récente mise en possession de Licinius. C'est un fait à remarquer, que dans cette même année, 1-er juin 311, Maximinus (Daia) après son entrée à Nicomédie, mit en activité le système d'impôts de Dioclétien. Il n'est pas impossible de chercher un rapport entre le règlement général de la capitation pour la partie orientale de l'empire et la partie du décret émis lors de la rencontre de Serdica, qui se rapporte aussi au règlement de la capitation. Comme si — après la mort de Galerius chacun des régents émettant — les mêmes décrets, chacun pour sa part de l'empire avaient exécuté ces actes en vue de son unité.

Le contrat d'après la mort de Galerius visait, comme nous l'avons vu la création d'une atmosphère de paix et d'ordre général. Il ne put cependant pas éliminer chaque difficulté. Ainsi,

tandis que selon le témoignage même de notre document, Constantin et Licinius contractaient une véritable alliance, il paraissait inévitable que la guerre n'éclatât entre Maxentius et Constantin.¹¹ Il n'y avait pas non plus d'accord entre Licinius et Maximinus. Les empereurs s'observaient mutuellement avec méfiance et cherchaient des alliés pour rétablir l'équilibre ou bien ils suivaient de l'oeil les mouvements des neutres.

Les événements cités plus haut ainsi que la situation nouvelle créée par la mort de Galerius nous expliquent aussi pourquoi la loi de Serdica n'a été signée que par Constantin et Licinius, tandis qu'en général il était d'usages de promulguer, les lois au nom de tous les souverains. En même temps nous nous permettons de poser encore une autre question. Pourquoi parlons-nous quand il s'agit des antécédents de la promulgation de cette loi en premier lieu et principalement de Constantin, tandis que ce décret a paru sur le territoire de Licinius, et d'après le texte, est valable pour le pays d'Illyricum ? Pour plusieurs raisons nous ne pouvons pas nous occuper ici de ces faits. Avant tout, c'est le nom de Constantin qui joue le premier rôle dans la promulgation de la loi bien que celle-ci ait eu lieu un peu plus tard que son émission. Ceci ne peut être une circonstance fortuite, il faut en chercher la tendance et la signification, ce qui est corroboré par la statistique. Le Codex Theodosianus par exemple ne connaît aucune loi émise par Licinius, pas même en commun avec l'un des autres empereurs, et dans le Codex Justinianus nous ne rencontrons le nom de Licinius comme promulgateur d'une loi que quatre fois en tout chaque fois avec le nom de Constantin, et toujours placé à la suite du dernier.¹² Nous sentons ici aussi que la signature de „manu divina“ se rapporte en premier lieu à la main de Constantin, car l'intention et l'esprit de notre loi est caractéristique de ce grand homme. Ceci se rapporte en premier lieu aux ordonnances militaires

¹¹ E. Stein, *ibid.* I. 138 et note 3.

¹² III, 1, 8 (314): *Impp. Constantinus et Licinius AA. ad Dionysium.*

VII, 16, 41: *Impp. Constantinus et Licinius AA. ad Titianum praesidem Cappadociae.*

VII, 22, 3 (314): *Exemplum sacrarum litterarum Constantini et Licinii AA. . .*

VI, 1, 3 (317—323): *Impp. Constantinus et Licinius AA. ad Probum.*

⁹ Voir leur nomenclature dans: Otto Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste*, 1919. 159.

¹⁰ Ernst Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches* I. 134. Sous note 1 la littérature en rapport avec le contrat de 311. Voir à la même place I. 138 et note 3.

qu'elle contient, et au ton émouvant — quoique trop pathétique, — avec lequel il parle des soldats qui travaillent dans l'intérêt de l'Empire ; en second lieu cela se rapport aussi au paragraphe qui traite les réformes du système des impôts, — et donc le style, comme nous le verrons en traitant la question de la capitatio — correspond entièrement à celui des lois consécutives émises à ce sujet par Constantin le Grand.

Nous éprouvons la présence de son esprit dans chaque ligne et chaque parole de notre loi. Du reste il en a créé en grand nombre. Selon Seck¹³ près de 300 fragments de ses lois nous sont conservés.

Selon le témoignage des événements suivants le plus près la date de notre loi (déjà l'année suivante il écarte du pouvoir Maxentius dans la bataille du pont Milvius devant Rome.) Constantin avait devant les yeux de grandes tâches à accomplir et c'est pour l'avenir que son esprit préparait déjà la loi que nous étudions et qui avait une grande importance, puisqu'elle

avait pour but de gagner à sa cause les troupes illyriennes.

Constantin et (disons) Licinius aussi, par la loi conservée sur la table en bronze de Szőny tâchaient de gagner les troupes d'Illyrie. En conséquence de la ruine économique il paraît qu'on ne pouvait recruter des hommes sûrs qu'au prix de promesses et privilèges. C'est pour cette raison qu'on fut obligé, du temps de Dioclétien-Constantin, de promulguer une loi qui rendait le service militaire héréditaire. Les fils des soldats et des vétérans devinrent eo ipso recrutables. Un édit daté de 313¹⁴ ordonne le service militaire obligatoire des fils de vétérans et se rapporte à un édit antérieur.¹⁵

L'édit de Serdica est aussi un produit de la nécessité et de la prévoyance. De la prévoyance pratique d'un côté, mais d'un autre côté des intentions plus nobles en formaient aussi la base : l'appréciation du sacrifice que font les soldats, leurs familles et éventuellement leurs orphelins dans l'intérêt de l'État.

III. DALMATIUS

Le décret de Brigetio est adressée avec une apostrophe chaleureuse et intime à un personnage nommé *Dalmatius*, afin qu'il veille à son exécution :

Have Dalmati carissime nobis !

et dans le 35e rang du document les auteurs adressent à ce même Dalmatius le suivant salut :

Vale Dalmati carissime nobis !

Dans le texte même Dalmatius est apostrophé encore trois fois ; dans le 8e rang au commencement de la phrase : *Dalmati carissime !* ; dans la 12e ligne on trouve relié au texte : *devotio tua* (de fait : *devotioni tuae* ; par rapport à l'apostrophe voir : *Hirschfeld*, *Kleine Schriften*, 646 et suivant). Enfin dans la 26e ligne on a lui adressé la parole comme suit : *dicatio tua*. On adressait de cette façon la parole seulement à des personnages de haut rang, et, qui étaient des proches, peut-être même apparentés à celui qui leur parlait. Ainsi la première question qui se présente est donc : Quel est ce personnage, qui est Dalmatius ?

Nous connaissons de cette époque deux autres lois adressées à un personnage de ce

nom, l'une datant de 324¹⁶, l'autre de 337¹⁷, donc cette dernière date après la mort de Constantin. Celle de Brigetio serait donc la première des lois connues adressées à Dalmatius.¹⁸

En rapport avec Constantin nous connaissons son demi-frère Dalmatius, fils de Constantius Chlorus et de Théodora, qui était consul en 333 ; et nous connaissons encore le fils de ce dernier, Fl. Dalmatius, César en 335. Nous savons aussi que Constantin avait créé une haute dignité, celle de censor¹⁹ expressement pour l'ainé de ces deux personnages.

Selon Otto Seeck les deux lois nommées ci-dessus étaient adressées à Dalmatius, frère

¹⁴ Selon Mommsen-Meyer, *Theodosiani libri XVI*, 1905. 356 (VII, 22, 1) en 319.

¹⁵ Selon Seeck, *Untergang*, II. 490, l'édit date de 313. Comparez encore : Robert Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, 1920. 204 et suivant.

¹⁶ Theod. XII, 17, 1 (Just. X, 52, 6).

¹⁷ Just. V, 17, 7.

¹⁸ Il faut faire remarquer que le nom de *Dalmatius* se trouve souvent aussi sous la forme de *Delmatius*.

¹⁹ Voir Wilhelm Ensslin : *Dalmatius censor der Halbbruder Constantins I. Rhein. Museum. N. F. LXXVIII*. 199 et suivant.

¹³ *Untergang*, I³. 54.

de Constantin ; il affirme même que celle, datée de 337, était originairement adressée comme suit : *ad Dalmatium Caesarem censorem*.²⁰ La dignité de „censor“ lui était tellement particulière, qu'elle cessa avec sa mort, selon Seeck. Cette dignité était en rapport avec le tribunal des moeurs ce qui correspond aussi à l'esprit des deux lois, dont l'une traite la récompense des familles nombreuses, l'autre datée de 337 s'occupe de la question de l'adultère.

Selon le *Chronicon Paschale* le fils du censor Dalmatius, Dalmatius le jeune, neveu de Constantin le Grand aurait été *consul* en 333, et selon E. Stein il était le premier *magister militum* connu.²¹ Beaucoup d'historiens rattachent l'origine de cette dignité au règne de Constantin²² cependant Ensslin est opinion contraire.²³ Il veut prouver l'impossibilité de cette supposition par des raisons généalogiques, vu que ces hautes charges ne pouvaient être revêtues par un tout jeune homme (le neveu de Constantin ne pouvait avoir plus de 20 ans à cette époque) ce devait donc être *Dalmatius censor* l'ainé à qui les lois étaient adressées. Il était à cette époque non seulement chargé d'une importante mission militaire, celle de battre Calocaerus, mais d'une toute aussi importante de nature juridique (la condamnation Calocaerus à Tarsus, le synode de Caesarea etc.).²⁴ Ensslin suppose par rapport au premier édit impérial adressé à Dalmatius²⁵ que ce dernier était *praetor* en 324, et *consul* en 333, et que même avant d'être chargé de l'enquête contre Athanase, il avait reçu le titre de *censor* au commencement de l'année 333.

Maintenant nous avons entre les mains un édit impérial d'une époque bien antérieure,

²⁰ Regesten, p. 127, 16 et suivant.

²¹ Gesch. d. spätröm. Reiches I. 187. Note 1.

²² Sur la littérature de cette question voir : W. Ensslin, Zum Heermeisteramt des spätrömischen Reiches, *Klio*, 23. (1929—30) 306. Note 1. et 2.

²³ De même 307. : „können wir doch für seine Zeit keinen Heermeister mit Namen nennen. Denn dagegen, dass sein Neffe Dalmatius, der einmal als *στρατηγός Ρωμαίων* bezeichnet wird, wirklich *magister militum* gewesen sein sollte, spricht abgesehen von sachlichen Gründen die Tatsache, dass an der Stelle im *Chronicon Paschale* augenscheinlich eine Verwechslung mit dem gleichnamigen Bruder des Konstantin vorliegt. Der erste sicher nachweisbare Heermeister ist Hermogenes, der unter Constantius II. *magister militum* war . . .“

²⁴ *Rhein. Mus.* N. F. LXXVIII. 199. Établit l'infidélité du texte du *Chronicon Paschale*, prouvée par d'autres détails aussi, ainsi que les erreurs de Théophanes au même sujet.

²⁵ *Ibid.* 210.

adressé aussi à Dalmatius et qui nous oblige de reconsidérer les dissertations — non seulement de Seeck — mais aussi celles de Ensslin. Selon ce dernier Dalmatius serait né en 290 ou plus tôt,²⁶ Dalmatius ainé ne comptait pas plus de 20 à 21 ans lors de la date de notre loi. Nous devons accepter ce fait que cependant n'empêche pas que Dalmatius, malgré sa jeunesse, surtout étant membre de la famille régnante n'ait occupé de hautes dignités, puisque Constantin lui-même ne comptait pas plus de 23 ans. Les membres de la famille impériale avaient le droit d'occuper les hautes dignités à un âge beaucoup plus bas que celui établi pour d'autres.^{26a} D'après ces assertions, nous ne pouvons plus admettre l'opinion de Ensslin, selon laquelle aucun des deux Dalmatius ne pouvait occuper une dignité militaire quelconque.²⁷ Au contraire nous devons chercher la vocation de Dalmatius ainé parmi les plus hautes chargés militaires ; Dalmatius jeune de son côté est considéré comme le premier qui portait la charge de *magister militum*.

Cette affirmation est aussi corroborée par Ensslin²⁸ lorsque il cite H. Schiller²⁹ selon qui Dalmatius jeune devait être un soldat de mérite, puisqu'il était revêtu de la dignité de *magister militum*, lorsque on l'a élu César. Ensslin remarque encore qu'aussi on peut comprendre pourquoi Constantin lui avait donné le territoire de la *ripa Gothica*, sous lequel il faut comprendre selon Schiller³⁰ les pays du Danube menacés par les invasions des Goths.³¹

²⁶ *Ibid.* 200.

^{26a} Mommsen, *Staatsrecht* I³. 576 suiv. : „Unter dem Principat ist es in der julisch-claudischen Periode stehende Sitte den zur Nachfolge bestimmten Prinzen unter Erlassung der geringeren Aemter im 20. Lebensjahr das Consulat zu übertragen, anderen dem kaiserlichen Hause verwandten oder verschwägerten Personen in demselben Lebensjahr die politische Laufbahn zu eröffnen, also die Erlangung der Aemter für sie um fünf Jahre zu anticipieren. In den späteren analogen Begünstigungen der Mitglieder des kaiserlichen Hauses ist eine feste Ordnung nicht mehr zu erkennen.“

²⁷ L. c. *Rhein. Mus.* N. F. LXXVIII. 212.

²⁸ *Ibid.* 202.

²⁹ Geschichte der römischen Kaiserzeit II. 236.

³⁰ V. Ensslin, *Rhein. Mus.* N. F. LXXVIII. 202. note 2.

³¹ *Ripa Gothica*, la rive moesienne du Danube, *ripa Sarmatica*, la rive pannonienne. Pour la nomenclature : *Gothia*, *Sarmatia*, etc. voir *Andreas Alföldi* (à qui je dois cette précieuse remarque) : Materialien zur Klassifizierung der gleichzeitigen Nachahmungen von römischen Münzen aus Ungarn und den Nachbarländern, III. Numismatik und Münzkunde, XXVIII—XXIX. 1933. 9.

Outre ce frère indubitablement aîné (étant toujours cité en premier lieu) Constantin avait encore deux demi-frères (*Hannibalianus* et *Jul. Constantius*) issus du mariage de son père avec Theodora. *Hannibalianus* mourut jeune.³² Constantin, après la chute de Licinius, reçut les deux autres dans sa cour. Les liens de parenté entre Constantin et ses demi-frères se resserrèrent encore plus par les mariages contractés entre leurs enfants. Ainsi la fille de Constantin le Grand, *Constantia* devint l'épouse de *Flavius Hannibalianus*, fils de *Dalmatius* l'aîné, et que l'empereur avait choisi pour être le „*rex regum*“ des états vassaux de la frontière orientale. En outre nous connaissons par les sources plus éloquentes des années suivantes, les relations intimes de Constantin le Grand avec ces membres de sa famille, pour lesquels il créa de nombreuses charges (*magister militum*, *censor*, etc.). Nous pouvons donc admettre avec vraisemblance, que l'exécuteur de notre loi était *Dalmatius* l'aîné, le demi-frère âgé alors de 20 à 21 ans, de Constantin le Grand.

Notre table de loi ne mentionne ni le rang, ni la charge de *Dalmatius*. A cette époque ils étaient probablement connus, aujourd'hui cependant il nous en manque la source historique. Deux circonstances, négatives comme preuves peuvent quand même servir à définir sa position. L'une de ces preuves est le passage très important de notre décret, où il fait mention du rôle de *dux* par rapport à l'exécution de l'„*honesta missio*“ ligne 21 et 24. Cette partie de la loi après avoir décrété que la „*honesta missio*“ devait dorénavant être remise personnellement par le „*dux*“ contenue ainsi (ligne 25) :

Pervidet sane dicatio tua, eos, qui delicti sui gratia dimittuntur, ad beneficium legis eiusdem pertinere non posse.

A prime abord il semblerait que le nommé : *dux* inconnu et le : *dicatio tua* puissent être mis en rapport l'un avec l'autre ; que les empereurs portent au jugement de *Dalmatius* (*dicatio tua*) comme *dux*, la promulgation de ce document important (*missio honesta*). Si néanmoins nous observons le style de la loi en entier, et la syntaxe de ses phrases, nous sommes obligés d'admettre que par *dicatio tua*, comme par la précédente *devotio tua* (12e ligne) il faut entendre une simple titulature, comme elles sont

en usage dans ces décrets.³³ Ces titres étaient adressés à *Dalmatius*, comme au promulgateurs

³³ Le premier substantif a été formé plus tard et dérive de la formule : *maiestati tuae dicatissimus*. Les deux adresses se retrouvent dans les autres lois de Constantin, p. ex :

Theod. XI, 30, 1 (312 ou 313) : *Iam dicationis tuae est omnia, quae apud te vel apud alios gesta fuerint in eo negotio, consultationi tuae cum refutatoris litigantis adnectere...*

Theod. X, 11, 1 (317) : *Quod si ab uxore defuncti istud officio devotionis tuae fuerit revelatum...*

Theod. VII, 22, 2 (326) : ... *observaturo devotionis tuae officio...*

Dans l'une des lois les deux adresses se trouvent simultanément :

Theod. VII, 20, 1 (318) : ... *Edictum autem continens indulgentiam nostram ad devotionem tuam misimus, ut et tua dicatio et cuncti alii recognoscant, quid praestitimus memoratis.*

Il se trouvent du reste chaque édit de l'époque romaine postérieure, des apostrophes ressemblant aux susdits „*titulus honoris*“ -et différents selon le rang de celui à qui ils s'adressent. Nous citons les principales adresses d'honneur connues dans les codes :

Amplitudo tua.

Apparitio tua.

Auctoritas tua (accompagné des adjectifs : *excellens, inlustris, insignis, laudabilis, magnifica, praecellens* et *sublimis*).

Celsitudo tua (accompagné de *inlustris* et *magnifica*. Theod. I, 16, 5 (329) : *Sed officiales vestrae celsitudinis et vicariae potestatis...*

Censura tua (*illustris*).

Culmen tuum.

Eminentia tua (avec les adjectifs *excellens* et *sublimis*).

Excellentia tua.

Experientia tua (*laudanda*).

Gravitas tua, qui figure le plus souvent dans les édits de Constantin : Theod. XVI, 2, 1 (313) ; I, 2, 1 (314) ; XIV, 8, 1 (315) ; X, 11, 1 (317) ; II, 6, 2 (319) ; II, 17, 1 (321) ; VI, 35, 4 (321) ; I, 5, 1 (325) ; I, 15, 1 (325) ; VIII, 5, 3 (326) ; XI, 30, 13 (326) ; XIV, 4, 2 (326) ; I, 16, 4 (328) ; VII, 22, 5 (333) ; Constitutiones Sirmondianae I (333) ; Just. IV, 62, 4 (333—36).

Laudabilitas tua.

Magnificentia tua (avec *illustris, inlustris, inlustris* et *praecelsa* et *sublimis*)

Magnitudo tua (accompagné de *sublimis*).

Praestantia tua (avec *inlustris*).

Prudentia tua (*laudabilis* et *miranda*).

Scientia tua (?).

Sinceritas tua (*illustris, laudabilis, laudanda, magnifica, praecelsa* et *probabilis*). Chez Constantin : Theod. IX, 40, 3 (319).

Sollertia tua.

Spectabilitas tua.

Sublimitas tua (accompagné aussi de *excellens* et *laudabilis*). Constantin : Théod. XII, 1, 4 (317) ; XI, 30, 11 (321) ; I, 5, 3 (331) ; VIII, 1, 2 (331) ; VIII, 4, 1 (334), etc.

Toutes des titulatures marquent la transplantation

³² Seeck, Untergang IV. 6. suiv.

de la loi, de qui il faut distinguer les divers ducs. Nous nous occuperons plus tard du sens de la dignité de dux, à la partie de la loi qui s'y rapporte, ici nous ne tenons qu'à faire remarquer que Dalmatius occupait certainement un rang plus haut que celui-ci. Mais nous pouvons en même temps constater que cette dignité n'était pas une des plus hautes. Le *devotio tua* et le *dicatio tua* sans autre adjectif sont des adresses conventionnelles qui ne correspondent pas aux titres des dignitaires cités dans les rangs des classes les plus hautes.

L'autre critérium, à l'aide duquel nous tâchons de définir le rang de Dalmatius, est aussi de caractère *négatif-exclusif*. C'est l'adjectif *carissime* employé dans chaque cas avec le nom de Dalmatius. Cet adjectif non plus n'est l'attribut des personnages du plus haut rang. Ici, sans aucun doute il y a contraste entre l'importance de la tâche qui dérive du but et de l'esprit de la loi et entre les apostrophes plus familières du décret. Selon Mommsen les titres de *spec-tabilitas* et *inlustris auctoritas tua* sont les attributs des dignités de plus haut rang.³⁴ Il est vrai que ces différences subtiles entre les divers titres surgissent à une époque plus récente, aux IV. et V^e. siècles, lorsque l'adjectif *carissime* sert d'adresses aux employés de deuxième rang³⁵ et ne peut plus être considéré ainsi que dans

du style dévot du domaine oriental, à base religieuse et sentimentale, qui prend la place de la nomenclature de rang basée sur des faits, de l'ancien style republicien (Voir la conférence d'André Alföldi à la Société Philologique de Budapest, 18. Décembre 1934 et *Römische Mitteilungen*, 1935).

³⁴ Fragmente zweier lateinischer Kaiserreskripte auf Papyrus. Gesammelte Schriften, II. 1905. 348 : „Aber an den Provinzialstatthalter . . . können sie nicht gerichtet sein ; denn diesem kommt nur der *Clarissimat* zu (not. dign. Or. c. 42), während der eine unserer Erlasse dem Adressaten ausdrücklich die *Spectabilität* beilegt und der zweite mit der Anrede *inlustris auctoritas tua* auf eine noch höhere Rangklasse hinweist“.

³⁵ Friedländer-Wissowa, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms, I¹⁰, 1922. 77 et suivant : „Im Kurialstyl des 4. und 5. Jahrhunderts erhalten die drei höchsten Reichsbeamten (der *Praef. praetorio*, *Praef. urbi* und *Magister militum* die Titulatur *parens* (Vater), andre zur ersten Rangklasse gehörige (der *Magister officiorum*, die *Comites rerum privatarum* und *sacrarum largitionum*) die Anrede *frater* (Bruder) ; Beamte geringeren Ranges (wie ein Konsular von Picenum, ein Präfekt von Aegypten, der *Magister memoriae*) werden in den erhaltenen Erlassen nur mit einem Freundschaftsprädicat, namentlich *carissime* (Teuerster) angeredet.“

Si Dalmatius est en effet le demi-frère de Constantin, celui-ci ne peut pas l'adresser comme *parens*, hormis le fait que cette adresse ne vint en usage que plus tard.

cette loi comme signe de la familiarité et d'amitié. Ici, *carissime* ne veut pas marquer le rang, c'est une simple apostrophe. Comme marque du rang, qui auparavant signifiait beaucoup d'honneur il fut dévalué plus tard, tout comme le titre de *comes* (Voir Seeck, R. E. *Comites*).

Ces apostrophes pouvaient du reste être aussi appliquées selon l'âge³⁶, et Dalmatius étaient encore comparativement fort jeune à cette époque. Nous pouvons donc en conclure que les adresses *devotio tua*, *dicatio tua*, ainsi que l'adjectif *carissimus*, dont le caractère n'implique pas le rang le plus haut et l'âge respectable de celui à qui elles sont adressées, se rapportaient probablement à Dalmatius encore jeune, qui était alors au début de sa carrière, brillante plus tard, et qui, par ses qualités personnelles et par les liens de parenté jouissait alors déjà de la confiance intime du souverain.

La grandeur et l'efficacité de sa mission peuvent être définies à l'aide d'une troisième preuve que nous trouvons dans notre loi. L'édit se rapporte au territoire d'Illyricum, et doit être exposé dans chaque camp, afin que :

tam legionarii milites, quam etiam equites in vexillationibus constituti Illyriciani

puissent en prendre connaissance.³⁷ Le pouvoir de Dalmatius s'étendait donc en 311 sur toute l'Illyricum. La charge qui conviendrait le mieux à cette mission importante est peut-être — selon nous — justement celle qui a été créée expressément pour lui, de *magister militum*.

D'après ces deux preuves négatives, qui prouvent la jeunesse du promulgateur de la loi, d'un côté et le fait positif de l'importance de la mission de grande responsabilité qui lui a été confié on peut conclure que nous avons à faire avec la personnalité de Dalmatius l'ainé, très jeune encore à cette époque, vu qu'il était un personnage absolument sûr et dans l'intimité du souverain.

Cependant, le fait qu'il est adressé sans nomenclature de rang et même sans la mention du nom complet, prouve qu'il était un personnage du cercle intime des souverains, où au moins de l'un de ceux-ci et qu'il était généralement connu.

³⁶ „Didius Julianus spendete bei dem ersten Empfang des Senats und Ritterstands die Anreden „Sohn, Bruder und Vater“ je nach dem Alter der Angeredeten ganz allgemein.“ Friedländer-Wissowa, I. 78. — Ceci est une information due au compilateur de *Historia Augusta*, caractéristique pour la fin du IV. siècle.

³⁷ Bien que *Illyriciani* signifiait dans ce temps aussi une classe d'armes, ici ce terme étant employé comme dernier adjectif, se rapporte indubitablement à l'ensemble des troupes de l'Illyricum.

IV. L'INTRODUCTION À LA LOI : LOUANGE DES SOLDATS, SUBVENTION À LEURS BESOINS

Les lignes 5—11 de la table de bronze, les premières du texte relatif à la loi, composent l'introduction.³⁸ En termes superlatifs et fleuris d'un latin tardif, les souverains font l'éloge des sacrifices et des fatigues des soldats, en exprimant le vœu, qu'il leur soit possible comme par le passé de les en récompenser en pourvoyant à tous leurs besoins, non seulement pendant le temps du service, mais aussi lors de leur retraite bien méritée.

*Cum in omnibus, pro devotione ac laboribus suis, militum nostrorum commodis atque utilitatibus semper consultum esse cupiamus, in hoc etiam, dispositionum nostrarum provisione eisdem militibus nostris consulendum esse credidimus Dalmati carissime, unde intuentes labores eorundem militum nos(ro)rum, quos pro reipub(licae) statu et commodis, adsiduis discursibus sustinent, providendum ac disponendum esse credidimus, ut et militiae suae tempore iucundis laborum suorum fructibus ex nostra provisione se perfrui gaudeant et pos(t) militiam quieto otio et congrua securitate potiuntur.*³⁹

Comme nous désirons surtout que nos soldats, en mesure de leurs services et travaux, soient pourvus des biens et des avantages qu'ils ont mérités, ainsi, cher Dalmatius, dans le règlement qui suit, nous voulons prévenir aux besoins de nos soldats, et pour cette raison nous pensons qu'en considération des fatigues que les dits soldats supportent par leurs déplacements continuels, pour le bien et le maintien de l'État, nous voulons ordonner avec prévoyance, que d'un côté ils jouissent déjà pendant le temps de leur service des fruits, agréables de leurs travaux, d'un autre côté, qu'après avoir terminé leur service militaire ils obtiennent le repos tranquille et sans souci qu'ils ont mérité.⁴⁰

³⁸ Nous avons numéroté les lignes de l'inscription de la table en bronze, en commençant par la première ligne de la bordure, afin de pouvoir nous y rapporter plus aisément (Pl. IIIe) et dans ce qui suit en discutant les paragraphes de l'édit nous nous rapporterons toujours par les numéros respectifs aux lignes qui en comptent 38 au total.

³⁹ Nous avons corrigé ici, sans les relever spécialement, les fautes d'orthographe du texte : nous avons échangé la forme incorrecte qui s'y trouve pour la forme correcte, comme : *adque* > *atque* (6e ligne), *eiusdem* > *eisdem* (7e ligne), *nostrum* > *nostrorum* (9e ligne), *pos* > *post* (11e ligne), *quiaeto* > *quieto* (11e ligne). L'unique abréviation voulue du texte est : *reipub(licae)*.

⁴⁰ Dans la traduction nous devons nous tenir à une reproduction presque verbale du texte ce qui nuit souvent

Le terme *devotio* qui se trouve dans la 5e ligne est ordinairement pris en trois sens dans les lois de l'époque. Dévotion, serviabilité, fidélité dans le service militaire : . . . *fida obsequii devotione* (Theod. VII, 13, 6) ; . . . *omnes satrapae pro devotione, quae Romano debetur imperio* . . . (Theod. XII, 13, 6) signifie ici la dévotion, l'immolation absolue envers l'Empire, dans notre loi plutôt envers les Empereurs, qui est le reflet d'un antique serment religieux. Il n'est pas question ici de service volontaire, mais d'une serviabilité obligatoire, dont on peut être dispensé, p. ex. Theod. XIII, 10, 6 (370) : *Simili autem devotione habeantur immunes* . . . Theod. XV, 5, 4 (424) : . . . *solitae devotionis officia*, Theod. XVI, 5, 46 (409) : . . . *fideli devotione* . . . etc. La seconde signification a un caractère religieux. Theod. XVI, 8, 23 (416) : *devotio fidei*, Theod. XVI, 8, 2 (330) : *Qui devotione tota synagogis Iudaeorum patriarchis vel presbyteris se dederunt*, signifie ici dévotion, vœux religieux. Nous parlerons de la troisième signification lorsque nous expliquerons la 12e ligne de notre inscription.

Labor (qui se trouve dans ligne 5, puis 8 et 10.) signifie ouvrage achevé, fatigue, peine, comme dans les autres lois de Constantin le Grand, Theod. VII, 20, 2 (320) : . . . *quiete post labores suos perenniter perfruantur* . . . et *eorum senectus quiete pos[t] labores perfruat*. Theod. VII, 2, 1 (313) : . . . *qui ordine militiae sub armorum labore decurso ad hunc honorem pervenerint*. Theod. VII, 22, 2 (326) : . . . *qui gradus praebetur aliis post laborem*, ici *labor* signifie une tâche accomplie, un temps de service limité terminé. Theod. X, 8, 3 (326) : *Nec interpellatis his, quibus pro laboribus suis ac meritis aliquid donaverimus* . . .

Commodum (dans ligne 5 et 9.) signifie avantage, profit, propriété, dans le cas présent aussi peut-être revenu. *Utilitas* (6e ligne) signifie de même avantage, profit, en même temps privilège, et il faut le prendre dans ce dernier sens

à l'aisance du style. Nous préférons p. ex. de dire „par nos dispositions prévoyantes“ au lieu de „par la prévoyance de nos dispositions“, cependant il faut ici appuyer sur la fidélité absolue de la reproduction du texte latin, car comme nous le verrons dans les paragraphes suivants de la loi, l'interprétation exacte de chaque mot est essentielle pour résoudre des questions importantes.

ici. Nous n'en trouvons pas l'application absolument dans notre sens dans les lois de Constantin le Grand : Theod. V, 2, 1 (319) : *Si decurio sine liberis intestatus diem vitae solverit... bona eius curiae suae commodis cedant, id est ordinis utilitati proficiant*. Dans l'une des lois on lit : *fiscalia commoda* (Theod. X, 15, 1. 315), dans une autre : *commoda publica* (Theod. XII, 1, 36. 343). Chez les écrivains nous rencontrons souvent l'expression : *militum, veteranorum commoda*. P. ex. : *de commodis militum veteranorum augendis* (Cicero Phil. 5, 53), *de militum commodis* (Cicero Planc. 10, 24, 2), *de commodis veteranorum* (Cicero, epist. Brut. et Cass. 11, 2, 3), *citra commoda emeritorum praemiorum* (Suetonius Aug. 24), *stipendia... militum et commoda veteranorum* (Suet. Nero 32), *servientibus iustis commodis consulamus* (Cassiodorus varior. 3, 19, 1), *sollemnia commoda... militibus non negentur* (Cassiodorus varior. 11, 8, 7) etc.

Dispositio (ligne 6. et 7.) signifie ordre, disposition impérial, comme nous le retrouvons dans des autres lois du IV. siècle, p. ex. Theod. XI, 16, 10 (362) : ... *Omnia igitur, quae consuetudo vel dispositio nostra amplectitur...*, Theod. XV, 1, 8 (362) : ... *Sed quia salubris nostra dispositio dilata est*, Theod. VI, 26, 9 (397) : *His, a quibus dispositionum nostrarum norma seriesque servatur*.

Provisio (ligne 7. et 11.). Pour l'interprétation de ce mot nous citons le cas caractéristique suivant : Dans une loi de Constantin datée de 319 (Theod. III, 17, 1.) nous lisons : ... *ut iuxta praecedentia nostrae provisionis statuta...* Dans le Codex Justinianus on lit à cette place *nostrae pietatis* au lieu de *nostrae provisionis*, ce qui signifie donc prévoir de manière providentielle, gracieuse. Nous trouvons cette interprétation dans plusieurs lois du IVe siècle. Theod. IX, 42, 14 (396) : *Serenitatis nostrae provisione solita commonemus...*, Theod. XI, 2, 2 (365) : ... *In tantumque populi profutura provisionis nostrae emolumenta porreximus...*, Theod. XI, 7, 2 (319) : ... *quo iuxta hanc nostram provisionem nullus pro alio patiat in iuriam*. Theod. XIV, 1, 1 (357) : ... *eum... honestiorem faciet nostra provisio*. Le *providendum* esse de la ligne 10 doit être interprété de la même façon, comme voulant exprimer la nécessité de cette mesure providentielle, comme p. ex. Theod. VII, 20, 5 (328) : *Providendum est, ne veterani...*, Theod. XVI,

5, 2 (326) : *Sane providendum erit, ne...* Une des inscriptions les plus caractéristiques sur les monnaies de l'époque de Constantin porte :

PROVIDENTIA AVGG

Provisio est la même affirmation à la première personne avec un goût prononcé pour la louange de soi même.

Par rapport à l'emploi de *unde* dans la 8e ligne je voudrais attirer l'attention sur la circonstance qu'ici a côté de ses autres significations il sert de conjonction à la phrase suivante comme : „donc“, „puisque“, „à cause de“, etc. D'ordinaire dans les lois, la partie proprement décrétatoire commence par cette parole, p. ex. Theod. II, 19, 3 (332) : *Unde claret actionem inofficiosi fratribus relaxatam... omniaque fratribus tradi...* Généralement il se trouve à la fin de la première phrase introductive — et au commencement de la deuxième phrase — législative. P. ex. Theod. II, 33, 3 (397) ; IX, 4, 1 (393) ; IX, 10, 1 (317) ; IX, 38, 7 (384) ; XI, 28, 13 (422) ; XI, 36, 1 (314—15) ; XII, 1, 153 (397) ; XIII, 5, 18 (390) ; XIV, 1, 3 (389) ; XV, 1, 25 (389) ; XVI, 8, 23 (416) ; XVI, 10, 17 (399) ; XVI, 8, 9 (393) etc. Se trouve aussi dans le titre. Theod. IV, 2, 1 (396), le titre du décret réglant le droit d'héritage des enfants commence par : *VNDE LIBERI*. Theod. IV, 22, 1 (326) : *VNDE VI*.

La *securitas* dont jouit (*perfrui, potiri*) l'humanité signifie dans ce latin fleuri, le dogme du dominatus de l'empire selon lequel l'empereur apporte à ses sujets le bonheur rédempteur d'un âge d'or perpétuel. (Voir : André Alföldi, *Zeitschrift für Numismatik*, 1928, 183. etc. et Siscia I, 23 etc.) ce qui est aussi caractérisé dans les passages semblables suivants : Theod. VI, 4, 10 (356) : ... *praesidio muneris nostri perpetuo perfru[at]ur.*, Theod. VII, 20, 2 (320) : ... *quiete post labores suos perenniter perfruantur...*, *ut integra beneficia eorum sub saeculi nostri otio et pace perfruantur et eorum senectus quiete pos[t] labores perfruatur...* Dans cet édit constantinien nous reconnaissons absolument le ton de notre phrase, et il est intéressant de remarquer qu'ici aussi on a omis la lettre T du mot *post*. Theod. IX, 34, 2 (313) : *eos quorum nomina continent metu absolutos securitate perfrui sinas...* Theod. XVI, 2, 16 (361) : *securitate perpetua potiantur*. Theod. XVI, 8, 2 (330) : ... *perpetua decurionatus immunitate potiantur*.

Il faut encore observer — du point de vue uniquement grammatical — que les commencements de phrase : *Cum in omnibus, resp. in hoc*

des lignes 5 et 6 ne sont pas en relation directe avec les expressions : *commodis atque utilitatibus*, resp. *provisione* qui se trouvent dans ces phrases ; non seulement le sens des phrases indique cette interprétation, mais dans le cas contraire il faudrait mettre *in hac ... provisione*.

On trouve dans ce paragraphe deux exemple de la ponctuation parfaitement arbitraire du texte entier voir dans la 6e ligne le point après *CVPIAMVS* et dans la 9e ligne après le mot *REIPVB*.

Le texte de ces lignes d'introduction est caractéristique à deux points de vue. Les phrases amples et le style résonnant reproduisent fidèlement la forme de l'idéologie romaine au moment où elle tourne vers le byzantinisme ; tandis que la matière du texte est caractéristique des événements qui ont lieu alors, à l'époque même de l'édit, lorsque les souverains sont obligés d'assurer la fidélité des soldats et leur propre popularité auprès de l'armée par de tels moyens.

V. CAPITATIO : LES PRIVILÈGES D'IMPÔTS DÛS AUX SOLDATS

Dans son essence, cette loi peut être divisée en quatre parties :

1. les privilèges d'impôts,
2. la question de la dépense de la *missio honesta* et *causaria*,
3. l'exclusion des coupables de la jouissance des privilèges,
4. la manière de la promulgation de la loi.

La première partie — 12e à 20e ligne — contient les privilèges d'impôts dûs aux soldats, et donne en trois phrases trois dispositions différentes :

*Itaque devotioni tuae significandum esse credidimus, ut idem milites nostri militiae quidem suae tempore quinque capita iuxta statutum nostrum ex censu atque a praestationibus sollemnibus annonariae pensitationis excusent ; eademque immunia habeant atque cum completis stipendiis legitimis honestam missionem idem fuerint consecuti ; sed et hii qu(i) licet post viginti stipendia adaeque honestam missionem adepti fuerint, ab annuario titulo duo capita excusent, id est : tam suum, quam etiam uxoris suae ; si quis forte ex pr(o)elio vulnere causarius fuerit effectus, etiam si intra viginti stipendia ex ea causa rerum suarum vacationem fuerit consecutus, ad beneficium eiusdem indulgentiae nostrae pertineat ita, ut suum et uxoris suae caput excuset, atque ut omni modo : tam quietis suae securitati, quam etiam commodis consultum provisionis nostrae beneficio idem milites gratulentur.*⁴¹

⁴¹ Ici aussi nous avons corrigé les fautes les plus évidentes, et nous différons du texte original dans les cas suivants : *quinquem* > *quinque* (13e ligne), *adque* > *atque* (13. 14. et 19e ligne), *praestationibus* > *praestationibus* (13e ligne), *hii qu* *licet* > *hii qui licet* (15e ligne), *posd* > *post*

Nous étions donc d'avis, de porter à la connaissance de Ta Dévotion, que les soldats de notre milice pour le temps de leur service, soient exemptés, au nom de cette loi, de cinq unités, parmi celles prescrites comme impôt, et des charges en nature imposées par l'usage, et qu'ils jouissent des mêmes privilèges alors aussi, quand, après avoir rempli les années de service prescrites par la loi, ils auront obtenu leur honorable retraite ; de même ceux qui ont été mis à la retraite en tout honneur après un service de seulement vingt années, jouiront du privilège de la rémission de deux unités des charges en nature, tant pour eux-mêmes, que pour leur épouse ; et si par hasard l'un d'eux devenait incapable de servir à cause d'une blessure obtenue dans le combat, même si pour cette raison il devait aller en retraite avant d'avoir terminé ces vingt années de service, qu'il participe aussi au bienfait de notre présent décret de façon à ce qu'il ait le droit d'exiger le privilège d'impôt tant pour sa personne que pour celle de son épouse ; et ainsi les soldats se réjouissent de ce que par la grâce de notre décret on pourvoie tant à la tranquillité de leurs années de retraite qu'à leurs émoluments.⁴²

On appelle sommairement *capitatio* les questions d'imposition se rapportant à l'unité d'impôt connue à l'époque de l'empire romain sous le nom de *caput*. Bien que la littérature scientifique récente s'occupe à fond de ce système d'impôt d'époque tardive, il n'a pas encore

(15e ligne), *adeque* > *adaeque* (15e ligne), *kapita* > *capita* (16e ligne), *preli* > *proelio* (16e ligne), *pertniat* > *perlineat* (18e ligne), *kaput* > *caput* (19e ligne). Du reste le texte porte conséquemment *idem* au lieu de *idem*. Dans le cas de *hii qu* il est vraisemblable que le *i* du *qui* a glissé en avant pour rejoindre *hi*.

⁴² Nous avons traduit exprès *caput* par *unité*, ne voulant pas préjudicier à la grande question de l'interprétation de ce mot.

pu être parfaitement éclairci, faute de sources insuffisantes, et les savants sont souvent d'opinion absolument contradictoire, même à propos des questions fondamentales.

L'essentiel serait de prouver, si le *caput* (*capitatio*) figurant de façon réitéré dans les lois de l'époque de l'Empire, est en relation avec le *iugum* (*iugatio*) ou non, et s'il signifie impôt de terre ou impôt par tête ? Dans la littérature la plus récente sur cette question, André Piganiol⁴³ et Ferdinand Lot,⁴⁴ au début de leur oeuvre approfondie, reviennent sur la littérature étendue relative aux termes *capitatio* et *iugatio*, et tout comme le dernier compilateur allemand de ce thème, Hermann Bott⁴⁵ ils tâchent de tirer profit des différents résultats antérieurs qu'on a trouvés jusque là. Nous ne pouvons naturellement pas nous étendre sur ce sujet en expliquant la table de loi de Brigetio ; ce qui nous intéresse de ce point de vue est la solution de ce problème à savoir : *caput* resp. *capitatio* signifient-ils impôt de tête — ou impôt foncier, ou bien — en relation avec *iugum*, resp. *iugatio* — peut-être tous les deux ?

Selon Piganiol, chaque terrain de maison subissant l'impôt correspondrait à l'impôt par tête (*caput*) comme sécurité du revenu de l'impôt foncier.⁴⁶ Par contre Bott⁴⁷ cite plusieurs arguments en faveur de *caput* signifiant le système d'impôt par tête. Du point de vue du rapprochement chronologique la citation de *Lactantius* (*De mort. pers.* 23.) nous intéresse particulièrement. Celle-ci caractérise la procédure du census exécutée en 307 et 308 dans la partie de l'empire appartenant à Galerius, comme suit :

Agri glebatim metiebantur, vites et arbores numerabantur, animalia omnis generis scribebantur, hominum capita notabantur, in civitatibus urbanae ac rusticae plebes adunatae... Nulla aetatis, valetudinis excusatio...

Les expressions : *hominum capita* et *nulla excusatio* se rapportent sans aucun doute à un census personnel aussi. Dans les lignes suivantes *censui subiugati* signifie évidemment un im-

pôt par personne. Pour corroborer ses affirmations il cite immédiatement un autre exemple, provenant d'une époque suivant de près la promulgation de notre édit — voir le loi de Constantin de l'année 313, qui a pour titre : *De capitacione civium censibus eximenda* :

*Plebs urbana, sicut in Orientalibus quoque provinciis observatur, minime in censibus pro capitacione sua conveniatur, sed iuxta hanc iussionem nostram immunis habeatur, sicuti etiam sub domino et parente nostro Diocletiano seniore A(ugusto) eadem plebs urbana immunis fuerat.*⁴⁸

Cette loi fournit l'argument le plus décisif à Bott, puisqu'elle traite de la capitacion des habitants urbains, qui ne possèdent pas de terre. Piganiol en général ne tient pas à la solution partielle de la question ; il en établit de façon répétée l'obscurité,⁴⁹ ailleurs il exprime l'opinion que „aucune loi ne permet... de proposer une solution ferme de ce problème“.⁵⁰ Cependant il admet aussi par rapport au *caput* comme impôt personnel que „si l'homme venait à être séparé de sa glèbe et transporté à une autre glèbe, l'impôt ne demeurerait pas attaché au domaine qu'il abandonnait, mais il accompagnait le paysan à son nouveau séjour“.⁵¹ Donc il appuie sur l'homme. Piganiol cite par rapport à ceci justement un décret de Constantin daté de 332⁵² selon lequel le souverain ordonne que celui qui reçoit un colon qui a quitté son maître, soit non seulement obligé de lui rendre le colon, mais qu'il soit aussi responsable de la capitacion, échue pendant l'absence de ce dernier.⁵³

Comme dans la majeure partie des questions se rapportant à l'interprétation du fond de notre loi, ainsi dans la question concernant la *capitatio* et l'*annona* nous devons nous reporter aux circonstances de l'époque dioclétienne. Au IIIe siècle à côté des impôts directs on chargeait de plus en plus d'impôts d'occasion, payables en nature — comme effet de l'évolution vers ce qu'on a nommé „Naturalwirtschaft“, surtout sous forme de denrées pour la cour, l'armée, et (selon l'usage ancien) pour l'*urbs*. Ceci forme

⁴³ L'impôt de capitacion sous le bas-empire Romain. Chambéry, 1916.

⁴⁴ L'impôt foncier et la capitacion personnelle sous le bas-empire et à l'époque franque. Paris. 1928.

⁴⁵ Die Grundzüge des diocletianischen Steuerverfassung. Diss. Univ. Frankfurt a. M. 1928. Le professeur Matthias Gelzer (Frankfurt a. M.) m'a gracieusement prêté cette étude de dont je tiens à le remercier.

⁴⁶ Op. cit.

⁴⁷ Ibid 23 etc.

⁴⁸ Just. XI, 49, 1. Theod. XIII, 10, 2.

⁴⁹ Ibid 51, „L'obscurité du problème de la capitacion...“

⁵⁰ Ibid, 37.

⁵¹ Ibid. 29—30.

⁵² Theod. V, 17, 1 : *Apud quemcumque colonus iuris alieni fuerit inventus, is non solum eundem origini suae restituat, verum super eodem capitacionem temporis agnoscat.*

⁵³ Piganiol op. cit. 30.

ce qu'on appelle *annona*. Cette conception se retrouve dans notre loi sous deux formes : dans la ligne 14 comme *annonaria pensitatio*,⁵⁴ et dans la ligne 16 comme *annonarius titulus*.⁵⁵

On n'imposait pas l'*annona* selon des principes uniformément établis, mais chaque année une grande incertitude régnait par rapport au montant des impôts. Ce système de taxation fut simplifié par Dioclétien, qui partagea la terre cultivée en certaines unités, nommées *iugum*. L'étendue d'un *iugum* différait selon sa situation et sa manière d'être cultivée. Le *iugum* en soi n'est cependant pas une base suffisante pour la taxation ; il doit être cultivé, et pour cela il faut un homme, une tête = *caput*. Ce dernier était encore plus essentiel que le *iugum*, parce que pendant les vicissitudes du IIIe siècle les paysans avaient contracté l'habitude de changement de domicile. Si une circonstance quelconque leur déplaisait, ils quittaient simplement l'endroit. Ainsi le revenu d'une terre dépendait en premier lieu du nombre des laboureurs qui y travaillaient. La base du *census* en avouant l'impôt — était, après la réforme, l'unité territoriale à laquelle était lié le nombre des personnes qui la cultivaient ainsi que le nombre des animaux domestiques qui s'y trouvaient.⁵⁶

Examinons avant tout brièvement les définitions données par les auteurs les plus récents au sujet du *caput*. Selon Fabien Thibault,⁵⁷ l'impôt personnel a été repoussé au second plan sous Constantin, et pour cette raison on ne peut entendre sous *capitatio* que l'impôt foncier, parce que : 1. *capitatio*, soit *plebeia* — soit *humana* ne peut se rapporter qu'aux esclaves ou colons

occupés à cultiver la terre ; 2. sous *capitatio animalium* il faut comprendre la taxation selon le nombre des animaux ; 3. *iugatio*, *iugatio terrena* signifie l'étendue et la qualité du sol, le nombre des arbres, etc. — Par contre, Lot a affirmé après une longue discussion avec Thibault,⁵⁸ que la „capitation personnelle“ existait aussi sous Constantin. Piganiol a donné la définition suivante du *caput* :⁵⁹ 1. territoire qu'un laboureur est en état de cultiver ; 2. territoire suffisant pour le maintien d'un laboureur. Selon Piganiol,⁶⁰ le facteur de plus précieux est l'homme : la terre a plus grand besoin de l'homme pour la cultiver, que l'homme n'a besoin de la terre. Il en résulte que si l'homme a quitté celle-ci pour une autre terre, l'impôt ne reste pas sur la terre mais suit l'homme sur le nouveau territoire. Si donc la capitation avait été une quote personnelle, il est naturel qu'elle eût suivi l'homme dans ses déplacements. Mais la capitation — selon lui — étant un impôt foncier — il est étonnant qu'il suive quand-même le colon. Il est juste de supposer, — dit Piganiol — que le cultivateur emporte pour ainsi dire la terre en emportant le temps et la force avec laquelle il la cultivait, et ainsi en obtenait les produits.

Dans l'époque plus avancée de l'empire romain *capitation* signifiait sans aucun doute *impôt foncier*, ainsi que Lot le prouve à plusieurs reprises,⁶¹ malgré que, — comme nous venons de voir — il affirme, en opposition avec Thibault — que sous Constantin *capitation* ne signifiait que *impôt personnel*. Le premier texte où il est question de *capitatio praedii* c'est à dire expressis verbis *impôt foncier*, se trouve chez Dioclétien en 293.⁶²

Que sous *capitatio* il faut simplement comprendre *impôt foncier* — est prouvé selon Piganiol⁶³ par le fait que „le citadin ne peut être *adscriptus censibus*, il ne représente pas un *caput*, l'impôt qu'il peut payer n'est pas l'impôt foncier

⁵⁴ Comparez : *tributaria pensitatio* (Theod. XIII, 5, 32) ; *pensitatio sollemnis* (Theod. XI, 1, 31) ; *Praeter sollemnes et canonicas pensitationes* . . . (Theod. VIII, 10, 2 ; *annua pensitatio* (Theod. XI, 1, 18) : *Quisquis possessor aut maximae dignitatis aut infimae annonae urbis aeternae annuam pensitationem solvendo moram dilationis adtulit* . . .) ; *iugationis pensitatio* (Theod. V, 11, 8).

⁵⁵ Comparez : Theod. XI, 12, 2 (362) : *Omnes omnino quicumque capitationis indulgentiam immunitatemque meruerunt, non solum ex annonario titulo, verum etiam ex speciebus ceteris atque largitionibus excepti sunt immunesque erunt* . . . Par rapport à *ex annonario titulo* (sur la table de Brigetio : *ab annonario titulo*) Lot (op. cit. 53) déduit la conséquence que *capitatio* ne répond pas à „cédula animalis“ mais comprend l'impôt foncier en nature. Comparez encore : Theod. XII, 7, 3 (367) : . . . *ex ceteris titulis, qui annui atque sollemnes sunt* . . .

⁵⁶ Rostovtzeff, op. cit. II, 221. etc.

⁵⁷ Les impôts directs sous le Bas-Empire romain. Paris 1900. que nous citons d'après Lot op. cit. 14 suiv.

⁵⁸ Op. cit. 30.

⁵⁹ Op. cit. 2 : „L'unité fiscale ou *caput* se définissait alors indirectement comme la quantité de terre qui peut mettre en valeur le travail d'un seul ouvrier agricole ou bien encore (ce qui n'est pas nécessairement la même chose) comme la quantité de terre dont le revenu suffit à l'entretien d'un paysan.“

⁶⁰ Ibid 29 etc. Comparez avec Lot op. cit. 39.

⁶¹ Ibid 52.

⁶² Lot 52 : Il est évident que *capitatio* répond à *functio* c'est à dire s'entend de l'impôt qui frappe le domaine (*praedium*), l'impôt foncier.

⁶³ De même 25.

qui frappe le revenu de l'exploitation rurale c'est au contraire l'impôt mobilier". Pour corroborer ses assertions, Piganiol cite la loi — déjà citée par nous aussi — datant de 313 et se rapportant à la *plebs urbana*⁶⁴ et en rapport avec cette dernière, la loi concernant la *plebs rusticana*, qui dit :⁶⁵

Ne quis ex rusticana plebe, quae extra muros posita capitationem suam detulerit et annonam congruam praestat, ad ullum aliud obsequium devocetur.

Il conclut en définitive⁶⁶ que la *iugatio-capitatio*⁶⁷ n'était pas seulement chargée sur la terre, considérant que sous Constantin les serfs cultivants le sol ainsi que les animaux formaient une partie inséparable de la propriété. Cet impôt en somme ne pouvait pas se rapporter à l'homme sans terre et pour cette raison la capitation était — selon lui — purement l'impôt des cultivateurs — et non celui des habitants des villes.

La confrontation de la taxation de la *plebs urbana* avec celle de la *plebs rusticana* semble confirmer l'affirmation précédente. Cependant il est possible que l'exemption de la population urbaine de la loi de capitation ait été un privilège accordé à celle-ci.

Sur notre inscription il est question de grandes unités militaires d'infanterie et de cavalerie (légions, vexillations) c'est à dire de troupes destinées à la défense de la frontière. Il est vrai que déjà depuis longtemps les garnisons possédaient un terrain qui leur était adjugé pour être cultivé pour leur approvisionnement et pour servir aux constructions nécessaires. Ce terrain n'appartenait cependant pas aux soldats personnellement, mais à la troupe entière. Après la colonisation définitive des garnisons, on divisait ces terrains en petits lots que l'on distribuait parmi les soldats vivants une vie de famille réglée.⁶⁸ Il est important de noter cette circonstance par rapport au régime particulier de la capitation dans notre édit.

⁶⁴ Theod. XIII, 10, 2.

⁶⁵ Just XI, 54, 1.

⁶⁶ Ibid. 27.

⁶⁷ Il prend les deux pour un (op. cit. 19) supposant que *iugatio* et *capitatio* ne sont pas deux systèmes différents mais les parties intégrales du même système, de façon à ce que la même unité d'impôt peut être tant *caput* que *iugum*. Autre part (p. 20) il affirme que le revenu d'un *iugum* correspondait à peu près à l'entretien d'un *caput*.

⁶⁸ Robert Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*. Berlin, 1920, 64.

Il faut remarquer que dans notre loi, le soldat actif, ainsi que le vétéran en retraite après les années de service (*completis stipendiis legitimis*) prescrites par la loi (dont le nombre n'est pas mentionnée ici mais que nous sommes sensés admettre d'avoir été 24 au lieu des 20 nommés plus tard) jouissent du privilège d'exemption d'impôts correspondant à *quinqum* (sic) *capita* c'est à dire non seulement le soldat et sa femme, mais encore d'autres personnes appartenant à leur famille jouissaient de ce privilège. Si nous admettons ce fait il ne peut être question tout naturellement que d'une parenté ascendante ou descendante. De fait nous trouvons de ces exemples dans la législation de l'époque impériale :⁶⁹

Ipsorum etiam, qui militaturi sunt, privilegiis accendentibus facilius devotio provocatur, videlicet ut universi, qui militaria sacramenta susceperint, eo anno, quo fuerint numeris adgregati, si tamen in suscepto labore permanerint, immunes propriis capitibus mox futuri sint. Completis vero quinque annorum stipendiis qui comitatensibus numeris fuerint sociatus, patris quoque et matris nec non et uxoris suae capitationem meritis suffragantibus excusabit. Li vero, qui in ripa per cuneos auxiliaque fuerint constituti, cum proprio capite uxorem suam tantum post quinque annos, ut dictum est, praestent immunem, si tamen eos censibus constiterit adlineri.

La présence d'une telle parenté implique par contre une colonisation de caractère permanent et quasi une résidence sur place à base d'hérédité. C'est pour cette raison que Grosse⁷⁰ cite fort justement à propos de cette organisation militaire des romains, l'organisation étonnément parallèle de la défense des frontières hongroises de jadis („Die entsprechenden Verhältnisse an der ungarischen Militärgrenze"). Nous connaissons encore un autre privilège du soldat qui s'étend aussi à son épouse, dans la loi de 370 :⁷¹

Si oblatus iunior fuerit, qui censibus tenetur insertus, ex eo tempore, quo militiae sacramenta susceperit, proprii census caput excuset ac, si quinquennii tempus fida obsequii devotione compleverit, uxorem quoque capitationem merito laborum praestet immunem, ea scilicet servanda ratione, ut, quam sibi uxorem

⁶⁹ Theod. VII, 13, 3 (375).

⁷⁰ Ibid. 65.

⁷¹ Theod. VII, 13, 6.

copulaverat affectu et in priore lare derelictam memorarit, inprobata census sarcinam sustineat.

Le grand „procès“ sur l'interprétation des termes „capitatio“ et „iugatio“ et leurs rapports respectifs est près de trouver sa solution grâce à ce document récemment découvert. Il est caractéristique pour la difficulté de cette solution de voir que *Lot* admet que :⁷² „Les contemporains ne semblent pas toujours bien fixés sur l'interprétation qui doit être donnée aux constitutions impériales, ils sont excusables, et nous encore bien plus.“ Notre loi semble aussi corroborer cette double interprétation, puisque d'un côté il est évidemment question d'impôt personnel, d'impôt d'après la personne, puisqu'il est écrit : *suum et uxoris caput*, d'un autre côté on fait mention de *quinque capita* c'est à dire qu'il est ici question de la valeur de plusieurs capitations remises à un seul individu, plusieurs unités d'impôts pour un sujet de taxation.

Le *caput* ou plus exactement le *tributum capitis* était dans le passé réellement une unité, dont le nombre s'adaptait au nombre des *juga*. Comme nous l'avons vu cependant on étendait le privilège d'exemption aussi aux membres de la famille et dans ce cas le nombre des unités remises correspondrait au nombre des membres de la famille exemptés de l'obligation de payer l'impôt. Cependant il pouvait aussi être question de soldats qui ne possédaient ni terre, ni maison, souvent même ni famille ni parents, et pour qui ce privilège ou au sens ancien ce dû ne représentait pas la même valeur que lorsqu'il s'agissait d'une famille nombreuse. *Bott*⁷³ pose ici très justement la question : „comment est-il possible de remettre le caput à des personnes non-existantes ?“ Dans notre loi le „*quinque capita*“ manquerait complètement de valeur, comme privilège, si accordé par ex. à un individu vivant seul pour lequel il ne signifierait que la remise de son impôt personnel. Nous devons interpréter la chose comme le „surplus familial“ qui accompagne actuellement les rémunérations, c'est à dire une somme qui n'est dû qu'à un employé marié et père de famille ainsi qui ne se rapporte en aucune façon aux célibataires.

Même avant d'avoir pris connaissance de notre édit, *Bott* s'est décidément déclaré pour l'interprétation selon laquelle l'impôt personnel

d'après Dioclétien („Personalabgabe“) ne peut pas être confondu avec l'ancienne capitatio („Kopfsteuer“). Cette différence apparaît déjà dans son nom, car — selon lui — l'ancien *tributum capitis* ne figure plus dans les lois du IV. siècle, mais à partir de cette époque nous ne rencontrons plus que l'expression : *capitatio*.⁷⁴ Dans notre loi on trouve aussi seulement *caput* resp. *capita*.

Naturellement il faut chercher la cause de tous ces changements dans la tournure que prirent les conditions économiques. Pour mettre fin au trouble qui suivit la dévaluation monétaire Dioclétien usa d'abord de l'autorité, il essaya de majorer les prix par des décrets, mais bientôt il put se convaincre de l'inefficacité de ces moyens. Il se vit donc obligé d'en recourir à d'autres, et se décida à changer le système des impôts en lui substituant des valeurs tenant bon à la dévaluation. Ce fut la tâche de Dioclétien d'achever l'introduction du système de „*Naturalwirtschaft*“ évolué imperceptiblement depuis un siècle environ. Comme tout récemment, l'inflation amena — bien que d'une façon transitoire — la valeur en blé, ainsi Dioclétien fut obligé d'introduire sur toute la ligne l'impôt, le tribut en nature (*Naturallieferungen*).⁷⁵

À cette époque le nombre de la population diminuait constamment, la quantité de terrains restés incultes et ne donnant plus de rendement augmentait de façon alarmante. On ne pouvait plus les charger d'impôt foncier, donc il fallait rattacher celui-ci aussi à l'homme. La „*Naturalwirtschaft*“ est devenue prépondérante en même temps que la population diminuait, il a donc fallu combiner l'impôt foncier avec l'impôt personnel. On ne peut obtenir les fruits de la terre que par l'homme, c'est donc par lui qu'il faut s'emparer de l'impôt.

*

L'esprit de la loi de Brigetio et le fait qu'il y est question expressis verbis de *privileges*, *d'avantages* offerts aux soldats, sans se soucier des membres éloignés de leur famille, nous permet de conclure au sujet de la capitatio que nous pouvons entendre sous *caput* une unité d'impôt minimale. L'impôt effectif d'une per-

⁷⁴ Ibid. 31. La première date où l'on mentionne le mot de *capitatio* est l'an 293, (Just. IV, 49, 9), dans le Digestes on le retrouve une fois, au temps de Constantin le Grand. Le *caput* comme unité d'impôt (*Steuereinheit*) se trouve pour la première fois au temps de Dioclétien (*Bott*, 13).

⁷⁵ Comparez, *Bott*, 31.

⁷² Ibid. 49.

⁷³ Ibid. 30.

sonne, pouvait représenter un nombre de ces unités. Le mot même de *caput* n'est qu'un reste d'une ancienne définition de *tributum capitis* ; elle a pu passer en usage comme simple abréviation de *tributum capitis*, sans qu'on ait pensé plus tard à l'impôt personnel. Le *caput* est donc une unité d'impôt, et comme telle, on remet une ou plusieurs parties des prescriptions qui ont été établies d'après le cens (*ex censu*) légal, et du paiement de charges en nature (*annonaria pensitatio*) en usage (*praestationibus sollemnibus*). La grandeur de ces dernières a aussi dû être établie, à mon avis, comme les impôts indirects, selon le nombre, resp. la grandeur des unités du *caput*. Du reste Lot (53) en s'appuyant sur Ammianus Marcellinus, établit clairement que *capitatio* est synonyme de *sollemnia*, c'est à dire de l'impôt foncier ordinaire : „Julien déclare alors qu'il n'exigera des provinciaux que des *sollemnia*. Il est évident que *capitatio* est identique à ces *sollemnia*, c'est à dire à l'impôt foncier ordinaire, consacré.“

Les chiffres de ce nouveau *caput* ont été probablement établis en tenant compte des personnes et en appliquant une certaine barème — à nous inconnu — d'après la mesure de la fortune (mobile autant qu'immobile) et d'après la grandeur des revenus, et appointements, respectivement la somme de tout ceci. Dans le cas présent il n'est pas question de solde, d'appointement, parceque la loi ne mentionne pas la différence de rang, au contraire elle implique l'attachement du soldat à la terre. C'est donc un privilège linéaire, une grâce générale accordée en regard des services nommés dans l'introduction.

Après avoir éclairci la signification de *caput* comme unité d'impôt, indépendamment de son interprétation ancienne d'impôt personnel, nous tenons encore à citer celles des lois dont il n'a pas encore été ici fait mention, et dans lesquelles se retrouve *caput* dans un sens plus ou moins semblable à celui de notre loi.

Theod. XI, 12, 2 (362) emploie seulement la forme *capitatio* :

... *capitationis indulgentiam immunitatemque* ...

Iugorum capitatio se trouve dans une loi antérieure à cette dernière, Theod. XI, 12, 1 (340):

Publicus ac noster inimicus diversis immunitatem dederat iugorum capitationibus et professionibus amputatis ...

Capitatio signifierait la solde due aux sol-

dat et non l'impôt qu'ils seraient obligés de payer. Theod. VII, 4, 8 (362) :

Militibus ad kalendas Augustas capitatio denegetur, ex kalendis Augustis praebeatur.

Bien qu'il ne fasse pas mention de *caput*, je tiens à citer encore le passage suivant d'une loi qui montre une certaine affinité avec la nôtre. Theod. XVI, 2, 10 (353) :

... *Quod et coniugibus et liberis eorum et ministeriis, maribus pariter ac feminis, indulgemus, quos a censibus etiam iubemus perseverare immunes.*

Ici aussi il est question d'une exemption d'impôt qui s'étend aux membres de la famille et même aux domestiques.

Theod. XII, 1, 50 (362) :

... *statuimus, ut per singula capita singulos solidos dependat, ...*

Theod. XIII, 4, 4 (374) :

Picturae professores, si modo ingenui sunt, placuit neque sui capitis censione neque uxorum aut etiam liberorum nomine tributis esse munificos ...

Theod. XIII, 11, 2 (386) :

[Cum antea per singulos viros, per binas vero mulieres capitis norma sit censu, nunc binis ac ternis viris, mulieribus autem quaternis unius pendendi] capitis adtributum est ...

L'interprétation différente du *capitatio* provient ici du fait qu'elle se rapporte dans ce cas à la population urbaine.

Par la loi de Brigetio, l'interprétation de la question de la capitation a fait un pas en avant, parce qu'elle confirme une fois de plus le fait, prouvé aussi par les autres sources, que la capitation est une combinaison de l'impôt foncier avec l'impôt personnel. Bott affirme aussi⁷⁶ que le *caput* — comme unité d'impôt — se rapporte à chaque objet tombant sous le cens ainsi, à la propriété foncière aussi. Un panégyrique sur Constantin le Grand nous informe de la dimension d'une unité de capitation :⁷⁷

Septem milia capitum misisti, quintam amplius partem nostrorum censuum ... *Remissione ista septem milium capitum viginti quinque milibus dedisti vires, dedisti opem, dedisti salutem* ... *Relevaturus census definisti numerum (à savoir capitum) reliqua [debita] remissurus quantum deberemus interrogasti* ...

⁷⁶ Ibid. 36.

⁷⁷ Inc. pan. Const. Aug. d. 11, 1. et 3, p. 197, ed. W. Baehrens et c. 10, 5. — Comp. avec Bott op. cit. 35.

Le terme *caput* est au fond déjà interprété dans le sens de *iugum*, et nous savons que dans les lois d'une époque plus récente on emploie ces deux expressions pour exprimer la même idée, on les change l'une avec l'autre en les rejoignant par les conjonctions comme : *et, vel, aut, sive, seu*.⁷⁸

Il n'y a donc aucune différence entre les deux termes, tous les deux signifient unité d'impôt, que l'on fixe selon un certain barème. Dans le cas de notre loi de Brigetio, il faut interpréter le privilège accordé aux soldats actifs et à ceux qui ont achevé les années de leur service militaire, de façon telle que 5 unités d'impôts leur étaient remises sans égard à leur état de famille, tandis que le vétéran et le *causarius* étaient exempts d'une seule unité par tête pour lui-même et pour sa femme. Bien que le „caput“ remis à la femme soit un privilège accordé au mari, il en suit pourtant, que par le fait de la mention spéciale de la femme on veut marquer que la valeur de la terre est inséparable de l'homme, resp. la femme qui la cultive. C'est la *capitatio humana* qui est en stricte relation avec la *capitatio animalium*. Aujourd'hui encore ce système prévaut dans la valorisation de la terre (sinon dans sa taxation) car sa valeur dépend du nombre et de la qualité de l'outillage et de la proportion du nombre des animaux par rapport à l'étendue de la propriété.

Dans le décret de *Serdica* *capita* signifie donc l'unité d'impôt répartie sur tous les objets et sujets.

⁷⁸ Theod. XI, 16, 6 (346) : *Palatini et Constantinopolitani cives pro capitibus seu iugis suis tantum pensionem atque obsequia recognoscant, extraordinariis et temonariis oneribus liberati.*

Theod. XI, 23, 1 (361) : *...iuga aut capita...*

Theod. VIII, 11, 1 (364) : *... discriptione facta pro capitacione aut iugacione ...*

Theod. VII, 6, 3 (377) : *Provinciae Thraciarum per viginti iuga seu capita conferant vestem : Scythia et Moesia in triginta iugis seu capitibus interim annua solutione dependant ; per Aegyptum et Orientis partes in triginta terrenis iugis, per Asianam vero et Ponticam dioecesim ad eundem numerum in capitibus seu iugis annua vestis collatio dependatur...*

Le sens de *terrenis iugis* est évident ; *caput* veut donc dire en relation avec *seu* un impôt foncier, basé sur la terre.

Theod. XIII, 10, 8 (383) : *... iugatio vel capitatio.* Chez Just. : *et iug. et capitatio.*

Theod. XV, 3, 5 (412) : *... pro iugorum numero vel capitum ...*

Theod. XII, 4, 1 (428) : *li qui ex lucrativa causa possessiones detinent, quae aliquando curialium fuerint, pro*

Les privilèges accordés par la loi de Brigetio, comparés à d'autres lois de même tendance, ne sont pas méprisables. A fin de donner une juste idée de la mesure des privilèges accordés par notre loi, nous terminons ce chapitre par la citation complète d'une loi de Constantin le Grand, datée de 14 ans après celle-ci et qui prouve une coïncidence remarquable avec la loi de Brigetio, mais dans laquelle il dispense les privilèges moins largement et en faisant des distinctions pour les différentes classes d'armes.⁷⁹

Comitatenses et ripenses milites atque protectores suum caput, patris ac matris et uxoris, si tamen eos superstites habeant, omnes excusent, si censibus inditi habeantur. Quod si aliquam ex his personis non habuerint vel nullam habuerint, tantum pro suo debent peculio excusare, quantum pro iisdem, si non deessent, excusare potuissent, ita tamen, ut non pactione cum alteris facta simulato dominio rem alienam excusent, sed vere proprias facultates. [Veteranos autem post emeritae missionis epistulas tam suum quam uxoris caput excusare sancimus aut, si honestam missionem meruerint, suum caput tantummodo excusare ceteros.] Omnes veteranos de quocumque exercitu una cum uxore sua unius capitis frui excusatione praecipimus. Ripensis autem veteranus, qui ex prior lege post viginti quattuor stipendia honesta missione impetrata unius excusatione capitis fruebatur, etiam si viginti stipendiis completis honestam missionem meruerit, ad exemplum comitatensium militum unum caput excuset. [Intra viginti etiam stipendia dimissus, quoniam inbecilli et debiles censibus non dedicantur, eodem beneficio utatur.] Alares autem et cohortales dum militant, propria capita excusent, veteranis quoque eadem excusationis solacia habituris. Qui quocumque tempore in quibuscumque partibus meruerint missionem, si ex comitatensi militia senectutis vel debilitatis causa dimissi fuerint, indiscreto stipendiorum numero duo capita excusaturis, id est suum et uxoris ; et ripensibus indiscrete idem privilegium habi-

singulis earum iugis et capitibus quaternas siliquas annuas ordinibus nomine descriptionis exsolvant ... Theod. XI, 20, 6 (430) : *Eorum iugorum sive capitum sive quo alio nomine ... in capitacione humana atque animalium ... in terrena sive animarum discriptione relevata sunt usque ad quadringentorum iugorum sive capitum quantitatem ... iuga vel capita ... usque ad ducentorum iugorum vel capitum ...* Comp. à Bott, 37 et Lot 50 et suiv.

⁷⁹ Theod. VII, 20, 4 (325).

turis, si se ob belli vulnera dimissos probaverint: ita ut, si quis eorum post quindecim stipendia intra viginli et quattuor annos ex militia decesserit, sui tantum capitis excusatione fruatur; uxorem enim ripensis, si militia decesserit post viginti et quattuor annos excusari oportet.

L'interprétation la plus correcte de *quinque capita* est impliquée dans les termes: *tantum pro suo . . . peculio et simulato dominio*. Nous ne pourrions pas trouver de meilleure analogie pour terminer cette dissertation.

Nous devons encore avant de terminer, donner quelques explications sur les autres questions du paragraphe, qui ont été mises à l'écart par suite de l'importance accordée à la discussion relative à l'interprétation de la capitulation.

Le *completis stipendiis legitimis* de la 14e ligne, ainsi que le *viginti stipendia* de la 15e et 17e ligne prouvent qu'ici il n'est question que de soldats du camp — resp. de la ligne, car en contraste avec les 24 ans de service en usage,

on ne parle que de 20 années de service⁸⁰ ou bien — et ceci serait l'interprétation correcte — le *stipendia legitima* signifie ab ovo le service complet de 24 années tandis que par *viginti stipendia* on entend la durée minimale de service qui est nécessaire pour obtenir les privilèges de *honestam missio* et autres privilèges d'impôts de moindre valeur. De même pour les soldats forcés de prendre leur retraite à cause d'une blessure.

Par rapport à *ex pr(o)eli(i)* ou *pr(o)eli(o) vulnerere* comp. Theod. VII, 20, 4 (325): . . . *si se ob belli vulnera dimissos probaverint* . . .

Dans les termes de la 17e ligne: *ex ea causa rerum suarum vacationem* on peut définir la question de la relation des mots: *rerum suarum* par la comparaison avec une autre loi de l'époque Constantinienne, fort rapprochée en date, Theod. VIII, 4, 1 (315): . . . *qui ex cohortali militia honestam missionem et vacationem rerum suarum meruerint* . . . selon laquelle, dans notre cas aussi, la relation de *rerum suarum vacationem* est correcte.

VI. MISSIO HONESTA ET CAUSARIA

Les lignes 20 à 25 de la table de loi de Brigetio contiennent le règlement relatif à la retraite des soldats après le service.

Licet eiusmodi antehac consuetudo fuerit, ut plurimi homines simul honestam missionem a duce perciperent, penes actarium missoria permanente, exempla sibi singuliquique exciperent; tamen volumus, ut cum vel honestam vel ca(u)sariam, sicuti supra dictum est, missionem milites consecuntur, singuliquique specialem a duce in personam suam accipiant missionem; quo probatione veritatis ac fidei aput permanente securitate stabili at firmissima perfruantur.

Bien qu'il ait été d'usage jusqu'à présent, que la plupart des soldats n'aient reçu qu'une copie de l'acte de mise à la retraite à lorsque le dux les congédie de leur honorable mission, l'acte original restant entre les mains de l'actuaire; (à présent) nous désirons pourtant que les soldats congédiés, soit par honneur soit — comme nous l'avons remarqué plus haut — pour cause d'invalidité, reçoivent du Dux chacun séparément une lettre de congé qui leur soit adressée personnellement; afin que chacun gardant dorénavant la preuve de l'authenticité et de la fi-

délité de son service puisse jouir de son repos avec une tranquillité sans le moindre trouble.

Avant de proclamer ce nouvel ordre concernant le congé définitif, le texte jette un bref coup d'oeil sur le passé, quand il était d'usage que les gens qui le méritaient recevaient de la main du commandant, en groupes (*plurimi homines simul*) la *honestam missio*, accompagnée d'une copie (*exemplum*) de l'acte du congé, tandis que l'acte original, d'une matière moins périssable, restait entre les mains du *actarius* (archiviste, clerc). Le nouvel ordre implique un grand changement qui renouvelle complètement la question de la distribution des diplômes de soldats. Ici aussi, c'est le *dux* qui remet les diplômes aux destinataires — qu'il fût question soit de *honestam missio*, soit de *missio causaria*, — dans chaque cas spécialement (*specialem*) dressé personnellement (*in personam suam*), au nom de chacun, comme preuve (*probatio*) de son service. Par cet acte les souverains voulaient assurer la tranquillité de la jouissance des fruits de leurs fatigues aux soldats fidèles qui l'avaient mérités par leur service.

Dans ce paragraphe nous ne trouvons guère

⁸⁰ Comp. avec Grosse op. cit. 68.

de faute d'orthographe ou de syntaxe remarquable. Par contre il s'en trouve une qui nous apparaît d'autant plus incompréhensible. Il est nécessaire d'interpréter tout spécialement la phrase . . . *penes actarium missoria per manente* (sic!) *exempla sibi singuliquique exciperent* . . . Tout d'abord il faut noter qu'après le mot *per* il y a une place vide pour plusieurs lettres. Ceci ne peut être que le résultat d'une faute du copiste, car les deux mots séparés ne signifient rien, donc il faut lire : *permanente*. Il faut cependant noter le fait de cette faute du copiste. Ce serait une manière facile de s'acquitter de la traduction de cette phrase que de prendre simplement la partie : *missoria permanente exempla* comme complément : ils ont reçu de l'actuaire des copies ou lettres de congé de forme durable. Dans ce cas *permanente* ne serait pas correct, il faudrait mettre *permanentia*. *Missoria* comme adjectif n'est pas d'usage, pour cette raison il vaudrait mieux penser au *missorium* impérial, et dans ce cas l'interprétation serait comme suit : *penes actarium missoria permanent e(t) exempla sibi singuliquique exciperent* — c'est à dire les décrets impériaux de congé restaient auprès de l'*actarius* et les soldats en recevaient chacun une copie. Seulement les : *permanent* — *exciperent* ne se correspondent pas entre eux — la *consecutio temporum* l'empêche. Ainsi il nous faut rejeter aussi cette interprétation, d'autant plus que le *et* manque aussi, nous ne pouvons même pas découvrir une lettre T en ligature sur notre table. L'interprétation la plus vraisemblable, et celle qui correspond le mieux à l'esprit de la loi serait donc la troisième, si nous admettons que le copiste ait commis une faute, en omettant un mot, et dans ce cas nous aurions à faire à une construction d'ablativus absolutus dans : *penes actarium missoria (littera ou epistula) permanente*. Soit qu'on ait omis *littera* après *missoria*, soit qu'il soit employé comme adjectif substantifié, la *missoria* signifie la lettre (impériale) de congé originale déposée entre les mains du *actarius* (dans l'archive du camp), d'après laquelle chacun recevait une copie pour son usage personnel.

Par contre, selon le nouveau règlement, en cas de *missio honesta* ou *causaria* chacun devait recevoir une lettre de congé spéciale, adressée à lui personnellement : *singuliquique specialem a duce in personam suam accipiant missionem*. Que signifie ceci ? En quoi consiste le

changement ? Le *plurimi homines simul* de la première partie de ce paragraphe semble référer à des diplômes adressés par un même décret commun à plusieurs hommes d'une même troupe. On ne peut cependant pas admettre ceci, car les diplômes militaires étaient toujours, donc avant cette loi aussi, adressés à une seule personne. On peut encore se poser la question que peut-être les réformes Dioclétiennes avaient apporté un changement transitoire dans cet état des choses. Mais nous n'en avons pas connaissance.

Derrière les lignes de ce décret se cache une réforme beaucoup plus importante et essentielle, ce qui est prouvé par les paroles finales, qui commentent ce paragraphe, dans une seconde formation d'ablativus absolutus : *quo probatione veritatis ac fidei apud (actarium ou se) permanente*. Il faut noter qu'ici il manque un mot après *apud*, le copiste ayant confondu les synonymes des deux phrases. *Penes* et *apud* pris dans le même sens seraient la preuve qu'un mot de signification identique aurait été omis, comme après le *penes*. L'intention caractéristique de cette phrase cependant, contredit la supposition selon laquelle il faudrait mettre ici aussi *actarium* après *apud* ; on peut plutôt y ajouter *se* ou *omnes* ou *eos*, parceque selon l'intention du décret il est évident que chaque soldat est sensé recevoir un document original. *Probatio veritatis ac fidei* signifie en vérité, que dorénavant chacun recevrait le diplôme qu'il a mérité, directement des mains du *dux*, à base de la qualification obtenue après l'examen de chaque cas personnel, et conservé dans les archives. Le système ancien de congé en groupe donnait lieu à un grand nombre d'abus, car simplement à base de la durée du service accompli, des individus pouvaient obtenir du centre impérial où ils étaient inconnus sans autre mérite, le document les autorisant au droit de *civitas* et de *conubium*. Le système ancien était en outre moins pratique, puisque le congé individuel dépendait de celui de la masse, à partir de l'époque de l'émission de cette règle.

Ce décret implique donc le fait très important, que par cette règle le droit des empereurs d'accorder les diplômes est transféré aux *duces* — qui sont à même, de par leurs informations plus directes, de mieux juger les mérites de ceux à qui l'on veut accorder cette distinction. La simple lettre de congé de jadis ne suffit plus, il faut aussi qu'elle s'étende à la caractéristique de l'individu : c'est une des intentions du nou-

veau décret. Le but à atteindre est le même que celui du paragraphe précédent : réveiller l'ambition des soldats et renforcer la fidélité et la sûreté de l'armée.

Les *duces* étaient justement les commandants des troupes pour la défense des frontières (desquelles il est question dans notre loi). Là où le *limes* était divisé en parties plus petites, celles-ci étaient soumises à un *praepositus* ou *praefectus*.⁸¹ Ainsi par exemple, nous trouvons sur une pierre d'Esztergom le nom du *dux* de *limes Valeriae* : *curante Augustiano duce Vall(eriae) limitis*...⁸² Depuis l'*edictum Gallieni* (daté de 260 a. J. C.) un nouvel ordre évolue dans le gouvernement des provinces, et atteint son achèvement sous Dioclétien.⁸³ Ce nouveau système sépare l'administration et la juridiction du commandement militaire qui est confié aux *duces*. Ainsi il y a un *dux limitis provinciae*, comme nous l'avons vu dans le cas d'Esztergom, c'est à dire un *dux* de la province limitrophe, mais il y a aussi le *dux provinciae*. Au 4e siècle le rang de *perfectissimus* est souvent adjoint à cet office.⁸⁴ Entre les mains du *dux* est concentrée toute la responsabilité militaire de la province, le soin des routes, des fortifications et des forts. Son supérieur immédiat est plus tard le *magister militum*⁸⁵ et comme nous l'avons vu plus haut, le Dalmatius de notre loi était le premier qui fut revêtu de cette dignité. Sur une inscription de Brigetio, dont la date (303) se rapproche de celle de notre

loi nous voyons le nom d'un certain *Aur(elius) Ianuarius* d'origine batave, *v(ir) p(erfectissimus) dux*.⁸⁶ Il est fort possible que ce soit justement lui ou son successeur immédiat, qui ait été le premier exécuteur de notre loi. Du point de vue de l'histoire de notre monument, il est particulièrement intéressant de noter que c'est probablement à son initiative qu'est due la consécration des *sacrae litterae* dans le castrum de Brigetio, où il a dû résider comme chef de la légion, et où il a érigé un autel à Jupiter, selon le témoignage de l'inscription nommée plus haut.

L'*actarius* ou *actuarius* connu par les inscriptions était d'origine l'employé militaire chargé du ravitaillement des troupes,⁸⁷ et dont une des tâches était aussi le paiement de la solde. Comme „chefs de bureau du régiment“ c'étaient eux qui écrivaient les documents⁸⁸ et comme nous l'avons déjà vu, les lettres de congé. Ils sont ordinairement recrutés parmi les *principales*. Comme gérants de l'argent ils jouissaient de la confiance des soldats, qu'ils exploitaient cependant assez souvent. La durée de leur service a été fixé à 10 années, après le laps desquelles ils pouvaient obtenir le titre de *perfectissimus*.

Du point de vue épigraphique nous devons encore observer qu'en divisant le mot *consuetudo* à la fin de la ligne 20, le copiste a répété au commencement de la ligne 21 la première syllabe du mot gravée dans la ligne précédente.

VII. EXCLUSION DES COUPABLES DE LA JOUISSANCE DES PRIVILÈGES

La valeur des privilèges accordés dans les deux paragraphes précédents est rehaussée par la règle suivante contenue dans les lignes 25 à 28 du texte et qui prouve l'importance de la nouvelle manière d'accorder la *missio honesta* et *causaria* :

Pervidet sane dicatio tua, eos, qui delicti sui gratia dimittuntur, ad beneficium legis eiusdem pertinere non posse, cum utriusque rei

ratione haberi oporteat, ac vitae probabilis instituta atque honestam missionem.⁸⁹

Ta prévoyance saura bien juger de façon à ce que ceux qui ont été congédiés pour cause de délit ne jouissent pas des privilèges accordés par ce décret, vu qu'il est essentiel de tenir compte des deux

⁸¹ Grosse, 70. Voir sa littérature au même endroit, 152. note 1.

⁸² CIL III 10596.

⁸³ Grosse, 153.

⁸⁴ Ibid. 154. — Seeck op. cit. 85, 513 etc. E. Stein, op. cit. I, 105.

⁸⁵ Grosse, 158.

⁸⁶ Römer, Archaeologiai Közlemények, X. 28.

CIL III 10981 où on a lu par erreur *dux P(annoniae) S(ecundae) S(aviae)* tandis que Alföldi lit : *p(ro) s(e) s(uisque)*.

⁸⁷ P. ex. *Act(arius) leg(ionis)* de Sopron : CIL III 4232. *Actarius al(a)e* de Tétény : CIL III 3392. — Comp. Domaszewski, Rangordnung 55.

⁸⁸ Grosse 192 etc.

⁸⁹ Dans le texte en réalité *dilicti* au lieu de *delicti* et *adquae* au lieu de *atque*. Du point de vue grammatical la phrase qui *delicti sui gratia dimittuntur* est remar-

choses — aussi bien des intentions (actions) d'une vie de probité, — que du fait du congé honorable.

Le point essentiel de ce paragraphe est la *vita probabilis* : la probité, fidélité des soldats et la récompense qui leur est due pour cela et qui leur est garantie — avec les privilèges dont ils jouissent de fait — jusque dans leur retraite, par ce diplôme militaire qui leur est accordé sur cette nouvelle base plus stricte ; le décret veut prouver par cela qu'il est tout naturel que ceux qui sont congédiés pour cause de *delictum* ne peuvent pas avoir droit aux bienfaits du décret.

L'accentuation du mot *pervidet* au début du paragraphe veut affirmer — comme avant, par rapport à la distribution des diplômes — que l'employé chargé de son exécution est sensé

user de son jugement dont il est responsable, ce que nous voyons aussi dans d'autres lois, par ex. : Theod. XII, 11, 1 (314) : *Aput eos, quos superstites integris facultatibus esse pervideris* . . . Theod. XII, 6, 5 (365) : . . . *excellencia tua, ubi eos deesse perviderit* . . .

Dans la législation romaine du IVe siècle on trouve aussi des faits analogues par rapport aux relations de *vitae probabilis instituta* : Theod. II, 17, 1 (321) : . . . *ita ut . . . morum suorum instituta probitatemque animi testimonio vitae honestioris edoceant* . . . Theod. XII, 1, 49 (361) : *patrimonium probabilis instituti* . . . Theod. XIII, 1, 10 (374) : . . . *mercandis distrahendisque rebus institutum vitae et voluntatis implicuit*.

VIII. MANIÈRE DE PROCÉDER A LA PROMULGATION. ILLYRICUM. LÉGIONS-VEXILLATIONS

Le dernier paragraphe de notre loi (28e à 34e ligne) prescrit la manière de procéder à la promulgation. Afin que les soldats profitent le plus efficacement possible des privilèges et avantages accordés par la loi, les souverains ordonnent que :

*Sed et meritis[m]ilitiae praemia a nobis condigna percipere conveniat, ut et eiusdem indulgentiae nostrae beneficio perpetuo iidem milites perpetuo perfruantur ac sempiterna dispositionis nostrae provisio obtineat firmitatem, volumus tenorem huius indulgentiae nostrae descriptum per singulaquaeque castra apud signa in tabula aerea consecrari, quo tam legionarii milites, quam etiam equites in vexillationibus constituti Inlyriciani, sicuti similes labores militiae suae sustinent, ita etiam provisionis nostrae similibus commodis perfruantur.*⁹⁰

quable pour sa négligence. Nous sentons que après *delicti sui* on a dû omettre le mot : *causa* et dans ce cas le sens de la phrase serait complet : ceux qu'on a congédié par grâce à cause d'un délit. Il se peut aussi que la main du graveur se soit égarée en gravant au lieu de *causa* le mot *gratia* qui a un son semblable. Cependant il n'y a aucun doute que — vu le manque d'hommes — on ne congédiait personne volontiers. Si on le faisait quand même, c'était une grâce accordée mais dans ce cas le congédié n'avait droit à aucun privilège.

⁹⁰ Dans la 28e ligne il manque un petit morceau de la table, conséquemment la moitié de la lettre A dans le mot *merita* et la lettre M du mot *militiae* manquent

Afin que ces soldats reçoivent dûment les appointements qui leur reviennent après le temps de leur service accompli, d'un autre côté afin qu'ils jouissent à perpétuité du bienfait de cette faveur (rémission d'impôts) par nous accordée, et afin que les dispositions éternelles de ce décret conservent leur validité, nous voulons que le texte de notre présent gracieux décret, gravé sur des tables de bronze, soit exposé dans chaque camp avec les insignes de guerre (c'est à dire dans le sanctuaire du camp) afin que, tant les légionnaires de l'Illyricum que les cavaliers groupés en vexillations, profitent également des privilèges dûs à notre prévoyance, tout comme dans leurs service ils en portent également le fardeau.

Ces phrases de l'édit nous intéressent particulièrement à trois points de vue importants.

aussi. Pour cette même raison, dans le mot *tam* de la ligne 32 le M n'a qu'une branche.

Les fautes d'orthographe et de syntaxe les plus évidentes, corrigées dans ce paragraphe sont : *praemia* < *pre-mia* (28e ligne), *conveniat* < *conveat* (28e l.), *iidem* < *idem* (29e l.), *descriptum* < *describtum* (31. l.), *singulaquaeque* < *singulaeque* (31. l.), *apud* < *aput* (31. l.), *similes labores* < *similis laboris* (33e l., dans l'autre phrase on trouve *similibus commodis*), *commodis* < *conmodis* (34e l.). Dans le mot *sustinent* la ligne oblique de la seconde lettre N manque.

L'adjectif *perpetuo* est caractéristique de l'époque, quand l'Empereur éternel émet des lois d'éternelle durée.

Consecrari : tout ce qui se rapporte à l'Empereur est sacré, action sacramentelle. (Comp. Alföldi, Die Ausgestaltung des monarchischen Zeremoniells am römischen Kaiserhofe. Röm. Mitteilungen 49, 1934. 31. etc.)

Le premier surtout du point de vue — de nous autres Hongrois — par rapport à la topographie de Brigetio : il fallait donc graver le décret sur une table de bronze et l'exposer à côté des insignes de guerre, c'est-à-dire dans le sanctuaire du camp. L'autre donnée très importante est le fait de la validité du décret pour le territoire d'*Illyricum*. Le nom même figure en forme d'adjectif d'après l'orthographe plus récent : *Inlyriciani*. Il ne se rapporte pas à une province seulement, mais à la partie de l'Empire désignée sous le nom de *Illyricum* et qui s'étendait de Raetia à Moesia, et comprenait aussi la Pannonie et la Dalmatie, et avec laquelle nous avons tâché de prouver les relations de Dalmatius comme de son gouverneur militaire.

L'expression *Inlyriciani* peut cependant aussi être appliquée comme terme technique ; au IVe siècle on désignait sous ce nom beaucoup de troupes de cavalerie non seulement sur le territoire d'*Illyricum*, mais aussi dans les autres parties de l'empire (Voir *Not. Dign. Or.* XXXII, 18—21 ; XXXIII, 16, 17, 25, 26 ; XXXIV, 18, 22 ; XXXV, 15—17 ; XXXVI, 19—22 ; XXXVII, 14—17). Selon Alföldi (25 Jahre Röm.-Germ. Kommission 1930, 12. — Comp. à *Ritterling*, Hirschfeld-Festschrift 346.) *Illyriciani* est un terme de louange accordé aux *Equites Mauri, Dalmatae* d'une part, aux *promoti* et *scutarii* d'autre part. C'étaient, ou bien des troupes transférées, ou bien des troupes étrangères qui obtinrent là même ce titre de distinction.

On ne peut quand même pas rejeter complètement l'interprétation géographique. La preuve en est le lieu de promulgation et de trouvaille et la circonstance, que préalablement il est question de légionnaires aussi. Bien que le mot *Inlyriciani* se trouve en delà de *quam*, nous croyons pourtant que dans ce cas *legionarii milites* et *equites in vexillationibus* sont confrontés l'un à l'autre et l'adjectif *Inlyriciani* ne fait que suivre le tout.

La troisième donnée est déjà d'importance générale et fait avancer d'un pas la question des relations entre eux des soldats, resp. des formations militaires mentionnées dans le décret. Comme dans le VIe paragraphe précédent nous avons trouvé des informations nouvelles sur la nouvelle manière de congédier les soldats de même nous avons obtenu ici un nouveau renseignement relatif à la réforme de l'armée sous Dioclétien-Constantin. Le passage : *tam legionarii milites, quam etiam equites in vexillatio-*

nibus constituti, est d'importance décisive par rapport aux relations des légions avec les vexillations.

Nous savons, que, en vue de l'extension énorme des frontières de l'empire et dans l'intérêt de leur sécurité, le rôle de la cavalerie plus facilement mobilisable devient de plus en plus important à partir du IIIe siècle.⁹¹ On renforce le nombre jusqu'ici trop retreint des cavaliers des légions servant à la frontière, et cette cavalerie jouera bientôt, comme vexillation de la légion le rôle d'une troupe indépendante, comme il a été généralement établi.⁹² André Alföldi, se référant aux inscriptions trouvées sur les monuments des détachements militaires, place la date de ce développement, contrairement à Stein, à une époque plus avancée, pour ce qui est des territoires situés au nord des Alpes.⁹³ Grosse, en suivant Ritterling nomme Gallienus comme premier réformateur de la cavalerie, contrairement à l'opinion de Mommsen,⁹⁴ selon qui les vexillations seraient la cavalerie légionnaire séparée de la légion par Constantin.⁹⁵ En complétant les données précieuses de Ritterling sur la réforme de la cavalerie par Gallienus,⁹⁶ Alföldi nous fournit, par une série de médailles publiée dans son importante dissertation,⁹⁷ la preuve décisive du grand pouvoir représenté par la cavalerie de Gallienus à l'époque de la grande crise de l'Empire ; et que cette cavalerie avait un siège tout aussi important que celui des *cohortes praetoriae* de Rome dans la ville de Milan, comme on peut en conclure d'après la série de monnaies provenant de la monnaie de Milan.

Dans la réforme de l'armée sous Dioclétien l'importance des vexillations et leur séparation des légions, ou pour mieux dire leur indépendance équivalente, même supérieure à celles-ci

⁹¹ A. Alföldi, dans son étude *A gót mozgalom és Dácia feladása*. Egyet. philol. közlöny 1929 et 1930 p. 40 etc. donne une description vivante de l'histoire d'évolution des vexillationes, comment elles deviennent de corps permanent après avoir été des formations transitoires.

⁹² E. Stein, I, 92. — Grosse, 15.

⁹³ Alföldi, op. cit. 43, 73. note.

⁹⁴ Op. cit. 50, note 1.

⁹⁵ Das römische Militärwesen seit Diocletian. Hermes 24, 1889, 195 etc. (Ges. Schriften VI, 230 etc.).

⁹⁶ Zum römischen Heerwesen des ausgehenden dritten Jahrhunderts. Hirschfeld-Festschrift 1903, 345 etc.

⁹⁷ Zur Kenntnis der Zeit der röm. Soldatenkaiser 1. Der Usurpator Aureolus und die Kavalleriereform des Gallienus. Zeitschrift für Numismatik 37, 1927, 197 etc.

apparaît avec encore plus d'évidence. De même que les légions, les vexillations à cheval formaient aussi une unité fonctionnant indépendamment sous le commandement d'un *praepositus*.⁹⁸ Depuis Constantin, l'infanterie et la cavalerie sont séparées distinctement, des corps mixtes sont inimaginables — même dans les cohortes, comme l'admet aussi Grosse.⁹⁹

Tandis qu'avant Dioclétien on nommait vexillatio chaque troupe réunie occasionnellement pour accomplir une certaine tâche — parce que réunie sous un *vexillum* — déjà selon la Notitia Dignitatum les vexillations sont les formations de cavalerie les plus distinguées. La Notitia en cite 85, et dans la liste des troupes elles sont toujours citées en premier lieu, devançant même les *auxilia* et les *légions*.

Par rapport à la question des vexillations, Grosse¹⁰⁰ émet le doute sur la possibilité de pouvoir jamais distinguer les créations stratégiques de Dioclétien de celles de Constantin — à base des sources connues jusqu'ici. Par la découverte de notre table nous avons gagné une donnée fort importante à ce sujet aussi. Car la donnée épigraphique¹⁰¹ accentuant le *tam . . . quam* établit sans laisser aucun doute, que, au début IVe siècle, sous Constantin le Grand — l'infanterie légionnaire (*milites*) et la cavalerie groupée dans les vexillations (*equites*) formaient déjà en effet des unités stratégiques complètement indépendantes l'une de l'autre.

Par rapport au passage du décret qui ordonne que celui-ci soit gravé sur une table de bronze *in tabula aerea* conformément à l'usage ancien nous reconstruisons chez Constantin un cas semblable. Theod. XI, 27, 1 (315): *Aereis tabulis vel cerussatis aut linteis mappis scribta per omnes civitates Italiae proponatur lex . . .* Du reste, dans les lois il est généralement question de *tabula aenea*. Theod. XII, 5, 2 (337): *. . . Quod ut perpetua observatione firmetur, legem hanc incisam aeneis tabulis iussimus publicari*. Theod. XIV, 4, 4 (367): *. . . Haec autem omnia aeneae tabulae in foro suario collocandae ad aeternam memoriam oportebit insculpi*. Theod. XIV, 16, 3 (434): *. . . iubemus . . . legisque huius tenorem aeneis tabulis incidi*.

⁹⁸ E. Stein, I. 106.

⁹⁹ Op. cit. 44.

¹⁰⁰ Op. cit. 24.

¹⁰¹ Il existait déjà des données semblables du milieu du siècle: Theod. V, 6, 1 (347): *Universis tam legionibus, quam vexillationibus comitatensibus seu cuneis insinuare debetis . . .*

Quant à l'expression *tenor legis*, dans le cas présent *tenor indulgentiae* (typique pour l'époque plus avancée) nous en trouvons plusieurs cas analogues:

Just. XI, 59, 1 (Constantinus): *. . . servato hoc tenore praecipimus . . .*

Theod. III, 12, 3 (396): *imperialis praecepti tenore*.

Theod. V, 16, 30 (405): *iuxta tenorem prae[se]ntis iussionis . . .*

Theod. VIII, 13, 4 (358): *iuxta prioris legis tenorem . . .*

Theod. X, 1, 7 (357): *Ab edicti nostri tenore*.

Theod. X, 19, 11 (384): *iuxta eiusdem legis tenorem*.

Theod. XVI, 2, 31 (398): *. . . praelato legis istius tenore . . .*

Theod. XVI, 5, 39 (405): *legis tenore*.

Sirm. 2 (405): *. . . tenore huius legis . . .*

Sirm. 14 (409): *praelato legis istius tenore*.

Sirm. 16 (408): *legis tenorem*.

Per singulaquaque castra . . . , quo tam legionarii milites, quam etiam equites in vexillationibus constituti Illyriciani . . . Il est donc question des troupes Illyriennes disposées dans les *castra*, ou autour de ceux-ci; et de rien d'autre. Ainsi probablement ces n'étaient que les *limitanei*, *riparienses*¹⁰² qui étaient soumis au commandement du *dux*. Cependant le texte ne prouve pas clairement si la séparation des troupes pour la défense de la frontière et des réserves de l'intérieur des provinces était déjà aussi sévèrement exécutée comme plus tard sous Constantin. Les vraies troupes de guerre, l'armée pour expéditions guerrières, nommées *comitatenses* étaient immédiatement sous le commandement de l'empereur. Le camp permanent d'une aussi grande armée centrale se trouvait, à l'époque avancée de l'Empire, à Fenék près du lac Balaton, avec un système de grandes routes disposées en étoile dans chaque direction vers les *limes*. Des grandes armées de *comitatenses*, la plus rapprochée de nous se trouvait peut-être à Sirmium¹⁰³ ou bien à l'endroit d'émission de notre décret, au centre de la péninsule des Balkans à Serdica, si nous admettons qu'elle était déjà organisée du territoire de Licinius.

Du reste, à cette époque, la grande séparation des troupes provinciales d'avec celles du

¹⁰² Grosse 66. et suiv.

¹⁰³ Grosse 89: „Wahrscheinlich bildeten zur Zeit Diocletians die Residenzen der 4 Kaiser, Nikomedia, Sirmium, Mailand und Trier, Zentralpunkte ihrer Aufstellung.

service de la frontière n'avait pas encore eu lieu en Illyricum, ni pour le niveau, ni en ce qui concerne leurs appointements. Les troupes de la frontière se composaient de soldats de deuxième classe, plus tard même de personnes civiles. Comme nous l'avons vu, ils jouissaient des mêmes privilèges, et la rémission d'impôts maximale leur était accordée.

L'expression : *apud signa* — comme nous l'avons déjà fait remarquer, — nous intéresse particulièrement par rapport à la topographie de Brigetio. Les *signa*, c'est à dire insignes de guerre et drapeaux de la légion, étaient généralement placés dans le sanctuaire du camp, près du praetorium. Ce lieu était de grande importance, surtout dans le cas des grandes divisions, comme par ex. les légions, car le sort de l'aigle de la légion était en rapport étroit avec celui de la légion même : sa destruction ou sa perte à l'ennemi signifiait la fin de la légion. Ce sanctuaire était donc jalousement gardé. L'importance de l'édit de Serdica est donc rehaussée par le fait qu'on devait le placer dans le sanctuaire du camp.

Nous connaissons aussi le caractère cultique de sanctuaire de Brigetio et de l'insigne légionnaire qu'on y conservait. Une petite tablette de bronze (Pl. XI. 4) trouvée en 1885 sur le territoire de ce camp¹⁰⁴ nous a conservé l'inscription votive dédiée à l'aigle et au Génie de la légion par le garde du sanctuaire — resp. des insignes de guerre, nommé *primus pilus*.

Considérant que la table de loi portant l'inscription a été retrouvée en état presque parfait à l'endroit du camp où — à moins que ce ne fût tout près — d'après les analogies connues devait se trouver le sanctuaire ; il a été indiqué d'examiner plus exactement le lieu de la trouvaille. Nous devons remarquer préalablement, qu'on a réussi, par les fouilles systématiques exécutées durant les années 1927—28—29 à rétablir la forme, le site exact et l'extension du grand camp de Brigetio (Fig. 1).¹⁰⁵

Le Musée National Hongrois avec le concours de la section archéologique de l'Académie des Sciences, aidé aussi par la commune de Szöny, a pu enfin examiner de près le lieu de trouvaille de la table de bronze. Les recher-

ches en 1934¹⁰⁶ ont eu lieu sur la partie du terrain qui s'étend entre la *via principalis* du camp et sa partie méridionale, où on avait trouvé la table. Nous avons creusé des tranchées en direction est-ouest parallèlement à la *via principalis* (Fig. 2). Par la première de ces tranchées (marqué A sur le plan) nous réussîmes bien vite à retrouver la place de la table, de façon telle qu'après une heure de travail nous trouvions déjà à 40 cm de profondeur l'unique fragment détaché de la table en bronze : la partie qui manquait du rebord supérieur, qui portait l'inscription des titres de l'empereur (Pl. XI. 3.). Il n'est pas étonnant que nous l'avons trouvée si peu profondément dans le sol, vu que la table elle-même avait été trouvée au même niveau, ayant été mise à la lumière par une charrue à vapeur comme nous l'avons déjà remarqué plus haut. Après cet heureux résultat, les fouilles continuées avec beaucoup d'espoir n'ont eu pour suite que des désappointements. Nous avons quand même été obligés de les continuer aussi loin que possible, afin de découvrir les détails de l'histoire de notre table.

Sur le plan la place où le fragment a été retrouvé est marqué d'une croix. En fouillant plus bas dans la tranchée A, nous n'avons découvert dans la couche de terre qui se trouve sous la couche de humus, en dehors du reste de trois murs transversaux que les traces d'une destruction complète. La continuation du premier mur transversal se retrouve aussi dans la tranchée E. Nous avons poursuivi ces fouilles à cause du fragment de bronze trouvé, au nord et au sud de la tranchée A, en ouvrant des tranchées parallèles tendant vers le centre du castrum, avec l'idée d'explorer le terrain et d'y découvrir éventuellement des bâtiments, en premier lieu les fondements du sanctuaire. Ainsi nous avons creusé 5 larges fossés qui nous présentèrent partout le même spectacle : les traces de pillages réitérés, qui n'ont pas laissé une pierre sur place et détruit tout ce qui s'y trouvait, sauf de ci de là les traces de murs démolis, et encore plus rarement des restes de mur. Ces derniers dataient de beaucoup plus tard, leur niveau se trouvait plus haut les murs étaient étroits (50 à 60 cm d'épaisseur) la plupart construits sans mortier à sec. De l'emplacement des ces murs démolis nous avons pu tant soit peu

¹⁰⁴ Étienne Paulovics, *Aquila legionis* (Egyet. philolog. Közlöny 1933, 251. et suiv.).

¹⁰⁵ L'auteur fera connaître les fouilles dans la publication sous presse de la Römisch-germanische Kommission de Frankfurt sous le titre „Die Römer in Ungarn.”

¹⁰⁶ Étienne Paulovics, Újabb kutatás a brigetiói (szőnyi) római táborban és annak környékén. Archaeologiai Értesítő 47, 1934, 134 et suiv.

établir, que p. ex. à l'extrémité orientale de la tranchée A, les murs situés parallèlement à cette tranchée et la rejoignant étaient situés parallèlement avec la forme du castrum, et diamétralement sur la via principalis. Si, d'après leurs mesures nous ne pouvons pas conclure qu'ils faisaient partie du praetorium, nous pouvons au moins supposer avec vraisemblance que nous avons retrouvé les fondements des casernes disposées en angle droit.

La tranchée B située à 4 m au nord de la tranchée A — nous a comparativement donné les meilleurs résultats. Outre les restes d'un mur mal construit et ceux d'une route en macadam, on y a retrouvé plusieurs niveaux de sol, l'un entre autre, de forme demi-circulaire. On y voyait à une profondeur de 150 cm à l'extrémité orientale de la tranchée le reste d'un mur transversal de 60 cm d'épaisseur et la partie inférieure d'un canal construit en tuiles. Il n'y a pas de marques sur ces dernières. Tous les murs entre les différents niveaux étaient vidés.

Dans la tranchée C, plus courte que les autres on n'est plus arrivé à rétablir la place d'un seul mur vu le pillage complet subi par cet endroit. La tranchée D a aussi prouvé l'harmonie complète de la direction de nos tranchées avec l'emplacement du castrum, car l'orientation du mur bien établi correspondait parfaitement à celle des tranchées. Sur une surface nivelée située très bas (à 2 m sous le sol) on a trouvé vers l'ouest un grand bloc de pierre de 80×90 cm, au sud de celui-ci dans la tranchée II un autre à une profondeur de 200 cm, à une distance de 230 cm du premier, enfin dans la même tranchée II et à même distance un troisième grand bloc de pierre. Ces blocs situés dans une même direction se trouvaient exactement au centre du castrum (à 227.60 m de sa limite occidentale) dirigés tout droit vers la *porta decumana*. Nous supposons donc que ces blocs formaient la base des piliers qui supportaient les conduits d'eau thermale de Tata-Brigetio, découverts pendant les fouilles mentionnées plus haut que nous avons exécutées au sud de la *porta decumana*. Cette rangée de piliers partageant le camp exactement au milieu se dirige au nord vers le praetorium, et nous avons retrouvé le bloc aussi dans la tranchée située le plus au Nord.

Les pierres de moindre dimension trouvées dans la I. tranchée transversale ont dû servir à porter les poutres des baraques du

castrum. Ici, l'ancien niveau du sol était recouvert d'une épaisse couche de matière brûlée, ce qui prouve qu'il y avait là un édifice à charpente de bois. Les deux pierres du bord étaient situées au même niveau, sur un fondement mal construit, tandis que le niveau de la pierre centrale, plus plate, est situé plus bas. Elle diffère des deux autres par sa forme. Nous croyons qu'elle a dû servir de cheville à l'entrée de cet édifice décidément mal construit et provenant d'une époque tardive, et que la pierre avait déjà servi pour une bâtisse plus ancienne. Le fait qu'elle servait ici de cheville semble prouvé par la circonstance, que ni la pierre, ni le trou carré qui s'y trouve, ne sont situés au même niveau que les deux autres, et que l'on a retrouvé à l'est du bâtiment une route bombée, cailloutée, de 3 m de large, qui semble conduire droit à cet édifice.

D'après le témoignage des ceux qui ont trouvé la table de bronze, ainsi que de plusieurs témoins, la trouvaille a eu lieu en cet endroit, c'est à dire vers le milieu de la tranchée A — et c'était justement pour cette raison que c'est ici que nous avons commencé les fouilles — néanmoins il nous semble impossible d'admettre que cet édifice fût le sanctuaire du camp, nommé aussi sur la table (*apud signa*), en premier lieu à cause de son orientation vers l'est, tandis que le sanctuaire, s'il n'était pas situé dans le praetorium même, devait au moins se trouver dans sa proximité immédiate; dans ce cas nous ne pouvons supposer la place de l'entrée que du côté septentrional. Le praetorium était situé bien plus au nord; la preuve en est que les piliers de la conduite d'eau thermale, qui devait évidemment conduire l'eau en premier lieu jusqu'au praetorium, se trouvent encore plus loin vers le nord. Il semble aussi très peu vraisemblable que cet édifice fort mal construit à charpente de bois, ait été le sanctuaire. La construction en bois est encore prouvée, non seulement par les pierres qui supportaient les colonnes de bois et par la couche de cendre sur le plancher, mais aussi par une bordure primitive de pierres, du côté septentrional, comme on avait l'habitude de les faire pour les édifices en bois. Au-dessus du pavé original on a retrouvé de nombreuses couches de niveau, sur l'une des quelles il y avait les restes d'un mur transversal et négligemment construit d'une époque beaucoup plus récente.

En somme, prenant en considération tous

les détails cités, nous devons admettre que la table de bronze, retrouvée avec tous ses fragments, même le tout dernier, exactement à la même place dans une couche peu profonde (40 cm sous le niveau) a dû être découverte préablement par ceux qui, à une époque récente, „exploitaient“ systématiquement le sanctuaire et le praetorium du camp, qui leur servait simplement de carrière. Un de ces „archéologues“ ayant découvert la table de bronze, et supposant selon l'habitude de cette catégorie d'explorateurs, qu'elle était en matière précieuse, la cacha de nouveau sous terre, d'un endroit déjà complètement dévasté — (ceci explique le peu de profondeur du lieu de la trouvaille) — afin de la dérober à ses compagnons. Les braves gens de Szőny racontent beaucoup d'histoires au sujet de petits objets en or, de statuettes en bronze retrouvées. Après ces fouilles, il était d'usage de labourer immédiatement les vastes champs et ainsi toute trace des dévastations récentes a été oblitérée. C'est ce qui est probablement arrivé dans le cas de celui qui a trouvé et caché de nouveau la table de bronze. Le champ ayant été labouré et ensemené, il perdit la trace de sa cachette, et le propriétaire ne lui donna plus la permission de recommencer ses fouilles. C'est à cet heureux hasard que nous devons la conservation de notre table, car, vu l'indolence qui prévalait dans les fouilles pannoniennes de jadis, cette importante relique

des temps antiques eût été menacée du danger d'être mise en fonte.

Du point de vue chronologique il semble avéré que la table se trouvait à sa place originale après la mort de Maximinus et même après celle de Licinius.¹⁰⁷ Il est même probable qu'elle y était encore tenue en respect longtemps après, au moins jusqu'à la mort de Constantin le Grand. De la manière dont elle a été détruite, puisqu'elle a été brisée et courbée par le feu, on peut conclure qu'elle n'a pas été détruite pour elle-même, mais qu'elle a disparu, qu'elle a été enterrée par suite de la destruction définitive, par le feu, du sanctuaire des insignes. Si on l'avait détruite pour elle-même, on aurait fait usage du matériel de bronze assez considérable. Au cours des années 1927—29 on a découvert durant les fouilles exécutées à Brigetio, dans le voisinage immédiat du camp, dans la tranchée défensive, un cimetière du IVe siècle. En rapprochant cette trouvaille des circonstances de la destruction de notre table, nous arrivons à la conclusion, que la destruction définitive du camp a eu lieu vers la fin du IV. siècle, après l'époque de Valentinien. Les tombes qui portent les caractéristiques du IV. siècle, sont les lieux de sépulture de gens pauvres, n'appartenant plus à la classe militaire, qui sont rentrés dans le camp dévasté. Cette population a trouvé asyle parmi les ruines, et ces mêmes ruines ont aussi abrité notre table de loi.

IX. CONCLUSION

Dans la 34. ligne de l'édit *et manu divina vale Dalmati carissime nobis* les souverains prennent congé de Dalmatius. La légalisation par la formule *manu divina* ne se retrouve pas dans les codes législatifs. Ici elle figure pour ainsi dire, sur une copie fraîche, mais il est probable qu'elle se trouvait à la fin de chaque loi, et que l'on a seulement omise dans les recueils de lois.

Dans la dernière ligne, après la date que nous avons déjà fait connaître, nous trouvons le mot *Serdica* comme lieu d'émission. Il faut en chercher la cause, qui peut avoir été plus importante que le hasard d'une rencontre ou d'un séjour des souverains dans cet endroit. Comme nous le savons, au cours du IIIe siècle les éléments illyriens et pannoniens gagnent une importance croissante. C'est parmi eux qui

se recrutent non seulement les commandants de troupes, mais les empereurs même. Et à cette époque l'histoire de l'état romain se confond de plus en plus avec l'histoire de ses empereurs.¹⁰⁸ E. Kornemann,¹⁰⁹ dit à la suite des découverts d'Alföldi¹¹⁰ „Diesem Vorherrschen des illyrisch-pannonischen Elements in Heer und Re-

¹⁰⁷ 323 ou 324. Comp. à Ernst Stein, Konstantin d. Gr. gelangte 324 zur Alleinherrschaft. *Zeitschrift f. d. neuentamentliche Wissenschaft* 30, 1931, 177 et suiv.

¹⁰⁸ Ernst Kornemann, *Römische Geschichte*³. Gercke-Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft 1933, 111.

¹⁰⁹ Ibid. 115.

¹¹⁰ *Die Vorherrschaft der Pannonier im Römerreich und die Reaktion des Hellenentums unter Gallienus*. Fünfundzwanzig Jahre Römisch-Germanische Kommission 1929, 13.

gierung entspricht die Verlegung der Reichshauptstadt auf die Balkanhalbinsel, wo anfangs an *Sirmium* oder *Serdica* gedacht wurde, bis *Bizanz* siegreich geworden ist.“

Pour cette raison, — bien que en théorie et en fait *Serdica* fût en ce moment le territoire de *Licinius* — nous ne devons pas attribuer l'initiative de cette loi à ce dernier, et considérer *Constantin* seulement comme l'émetteur formel (tous les édits paraissant toujours au nom de tous les empereurs), mais au contraire il faut considérer cet édit comme provenant de *Constantin* même, dont la personnalité marquante correspond à l'esprit de la loi, qui est en harmonie complète avec la politique militaire et les lois contenues dans les édits des années suivantes du règne de *Constantin*. *Serdica*, de son côté, doit être considérée non seulement comme la capitale d'une province, mais comme résidence de l'empire avant l'établissement de *Constantinople* comme telle ce qui était indiqué par l'importance de la position géographique de *Serdica*, tant par ses rapports vers l'occident que vers l'orient.¹¹¹

Nous avons tâché de commenter de notre mieux cet important document épigraphique, tellement caractéristique des conditions stratégiques de l'époque constantinienne, et du système de taxation des règnes de *Dioclétien* à *Constantin*.

Pour ce qui concerne le style du décret, nous avons vu qu'il est composé en un latin assez vulgaire, cependant ni plus ni moins commun que le langage des autres édits de *Constantin*. Il y a un assez grand nombre de fautes d'orthographe dans le texte que nous avons déjà discutées en détail dans l'interprétation des paragraphes et dans les annotations 39, 41, 89 et 90. Mais en outre on trouve aussi des fautes de syntaxe, comme p. ex. l'emploi du *modus indicativus* au lieu du *coniunctivus*, la forme passive et active, employées dans la même phrase. Toutes ces fautes résultent cependant du manque de culture et de l'ignorance du copiste, qui, malgré tout, étant persuadé de l'importance de sa mission — apposa sa signature au bord de la table de bronze — comme remarqué déjà plus haut.

La table de bronze trouvée à *Szöny* remplit une des lacunes de l'histoire du droit romaine. Cette lacune se trouve entre les données que nous possédons sur le *Codex Justinianus* et cel-

les que nous avons sur le *Codex Theodosianus*. Elle ne la remplit pas complètement, car elle n'est qu'une maille dans le chaînon des systèmes romains du droit, des impôts et de l'organisation militaire. Son importance est plus grande que ne le serait le simple fait de la découverte d'une loi jusqu'ici inconnue, non seulement à cause du rare état de la préservation dans lequel elle s'est trouvée mais aussi de la valeur archéologique qu'elle représente du point de vue topographique des fouilles de *Brigetio*. Les réformes de grands poids qui y sont établies ont une signification beaucoup plus importante pour l'histoire de l'évolution du système militaire du IVe siècle, de la capitation et des missions ; les règlements donnés dans cette loi par rapport à la réforme militaire de *Dioclétien* - *Constantin* peuvent être considérés comme des bornes dans l'histoire de ces temps.

Par rapport au système foncièrement renouvelé du gouvernement de l'empire il nous manquait justement la connaissance des lois des années précédentes immédiatement l'année d'émission de notre loi. C'est donc pour cette raison que nous accueillons avec joie ce nouveau document qui jette un rayon de lumière sur cette époque perdue dans le brouillard, et que nous savons quand même avoir été riche en changements et réformes gouvernementales et dynastiques ; document qui éclaircit aussi quelque peu le rôle de *Dalmatius* et l'importante mission qui lui a été confiée. Nous commençons à voir sous un nouvel aspect les relations de *Constantin le Grand* à partir de la première décade du siècle avec son demi-frère *Dalmatius*.

L'importance de notre document consiste d'une part dans la différence du ton d'avec celui des autres édits de la même époque par lequel il entoure le sujet même du décret de louanges enthousiastes inusitées, à l'adresse des soldats. Il forme pour ainsi dire le début de la grande carrière judiciaire de *Constantin*, quand, à l'époque où il regnait encore en compagnie de *Licinius*, et sur le territoire propre à celui-ci, il concevait déjà le plan bien décidé de la manière dont il entrerait en action pour concentrer tout le pouvoir dans ses mains comme les événements prochains l'ont prouvé dans la suite.

La question de la capitation étant l'une des plus compliquées qui ait préoccupé depuis le moyen-âge chaque juriste étudiant le droit romain n'a pu être résolue au cours de cette

¹¹¹ Kornemann op. cit. 115.

étude sur la table de loi de Brigetio par le modeste archéologue qui, s'occupant de découvrir les souvenirs de la vie romaine provinciale, n'a pas eu le loisir d'approfondir la vaste littérature juridique existant à ce sujet; ce sera la tâche des érudits qui font des études spéciales

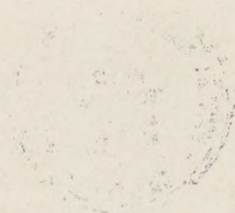
de la question *iugatio-capitatio*, d'avancer la résolution de ce problème en se servant aussi de cette publication tâchant d'être fidèle de la trouvaille de Brigetio.¹¹²

Budapest, décembre 1934.

¹¹² La table de loi fût commentée par l'auteur au mois de janvier de l'année 1933 à Budapest, au congrès de la Société Philologique Hongroise, au mois d'avril de la même année au congrès international du droit romain à Rome l'auteur a tenu un discours qui parut sous le titre „Una legge di Costantino e Licinio in una tavola di bronzo recentemente scoperta in Ungheria” sur les pages 547 suiv. du I. volume des *Atti del Congresso Internazionale di Diritto Romano*, 1934

TÁBLÁK — PLANCHES

X IMP CAES FL VAL CONSTANTIUS PRIN AVGVSTVS P VII IMP VI COS
 IMP CAES VAL

PERCOSSET
 PPPCOS

EXEMPL SACRALITTERARVM

HAEC DALMATI CARISSIME NOBIS

CV MINOMNIBVS PRO DEVOTIONE GLORIBVS SVIS MILITVM NOSTRORVM COMMODIS
 ADQVE UTILITATIBVS SEMPER CONSVLTVM ESSE CVPIAMVS. IN HOC ETIAM DISPO
 SITIONVM NOSTRARVM PROVISIONE ET IVSDEMANITIBVS NOSTRIS CONSVLEN DVMA
 ES SECRE DIDIMVS DALMATI CARISSIME Vnde intuentes labores eorum vnde mili
 TV ANOSTRVM QVOS PRO RHIPVBS TATVET COMMODIS AD SI DVIS DISCVRSIBVS SVSTINENT
 PROVIDENDVM AC DISPOENDVM ESSE CREDIDIMVS ET TALI TAS VABTEMPORE IVCVNDIS LABORVM
 SVORVM EVCTIBVS NOSTRA PROVISIONE SPERITVIGILANTET POT MILITAMQVIAE TOOTIET CONGRVASECVRTATE
 POTANTVR ITAQVE DEVOTIOMNESIGNIFICANDVM ESSE CREDIDIMVS ITDEM MILITES NOSTRI MILITAE QVIDEM
 SVABTEMPORE QV IN QVEMCAPITAVOCATATV ANOSTRVM EXCENS VADQVE RE STATIONIBVS SOLI EMNIBVS
 ANNONA LAPENSITATONISEXCUSENT EADEM QVEIMMUNIA HABEANTADQVE COMPLETISSTIPENDIIS LEGITIMIS
 HONESTAMMISSIONEM IDEM FVERINT CONSECUTISSE DE THIQVCE T POSDVIGINTISTIPENDIADEQVE HONESTAMMISSIONEM
 ADITIFVERINT AB ANNONA TOTIVODUOKAPITALEXCVSENTIDES TAM SVMAQVAM ETIAM XCVSVAESIQVIS FORTE BORELI
 VLVNERECVSNIVS VERITEFFECTVSETIAM SI INTRAVIGINTISTIPENDIA EXEACV SARERVM SVARVM ACTIONEM
 FVERINT CONSECVTU SADBENE FICTUM ELVSDEM INDVLGENTIAE NOSTRAE PERTINATITAVT SVME TVX SORIS
 SVAE KAPUT EXCVSETADQVE TOTI ANIMO DOTAMQVE TISSVAESECVRITATI QVAM ETIAM COMMODO DISCON
 SVLTVM PROVISIONIS NOSTRAE BENEFICIO DEMILITES GRATVLENTVR LICETEIVS MODIANTE HACCON
 CONSUETUDOFVERITVTPVRIMILHOMINES SIMVL HONESTAMMISSIONEM ADVCEPERCI PEREN TPENES
 ACTARIUM MISSORIAPER MANENTE EXEMPLASI BISINGVLIQVQUE EXCI PEREN TTAMEN VOHV
 MAVSUTVM VEL HONESTAM VECASARIAM SICVTISVPRACTVM EST MISSIONEM MILITES CONSECVN
 TVRSINGVLIQVQUE SPECIALEM ADVCEIN PERSONAM SVAM ACCIPIANT MISSIONEM QVOPROBATIONE
 VERITATIS AC DEIAPUTPERMANENTESECVRITATE STABIAT FIRMISSIMAPERFRVANTVR PERVIDET
 SANVEDICATIONE VAEOSQVIDILICTSVI GRATIADIMITTUNT VRADBENEFICIUM LEGISEIUSDEMPERTINERE
 NONPOSSECVMTIVS QVEREIRATIONE HABERIOPORTEATA CVITAE PROBABILIS INSTITVTADQVAE
 HONESTAMMISSIONEM SEDEMERITVILITAE PREMIA NOBIS CONDIGNAPERCI PERECONVEATVET
 EIVSDEM INDVLGENTIAE NOSTRAE BENEFICIO PERPETVOI DEMILITES PERPETVO PERFRVANTVR
 AC SEMPER ITERNADI SPOSITIONIS NOSTRAE PROVISIONE OBTINEAT FIRMITATEM VOLV MVSTENO
 REM HVIVS INDVLGENTIAE NOSTRAE DESCRIBTVMPER SINGVLAQVEQVE CASTRAAPVTSIGNAINTA
 BVLAEREA CONSECRARIQVOTA REGIONARIIMILITES QVAM ETIAM EQVITES INVEXIBLATIONI
 BVSV CONSTITVTI IN GYRICIANIS CVTISIMILIS LABORIS MILITIAESVAESVSTINENTITTA
 ETIAM PROVISIONIS NOSTRAE SIMIGIBVS COMMODIS PERFRVANTVRET MANV DIVINA

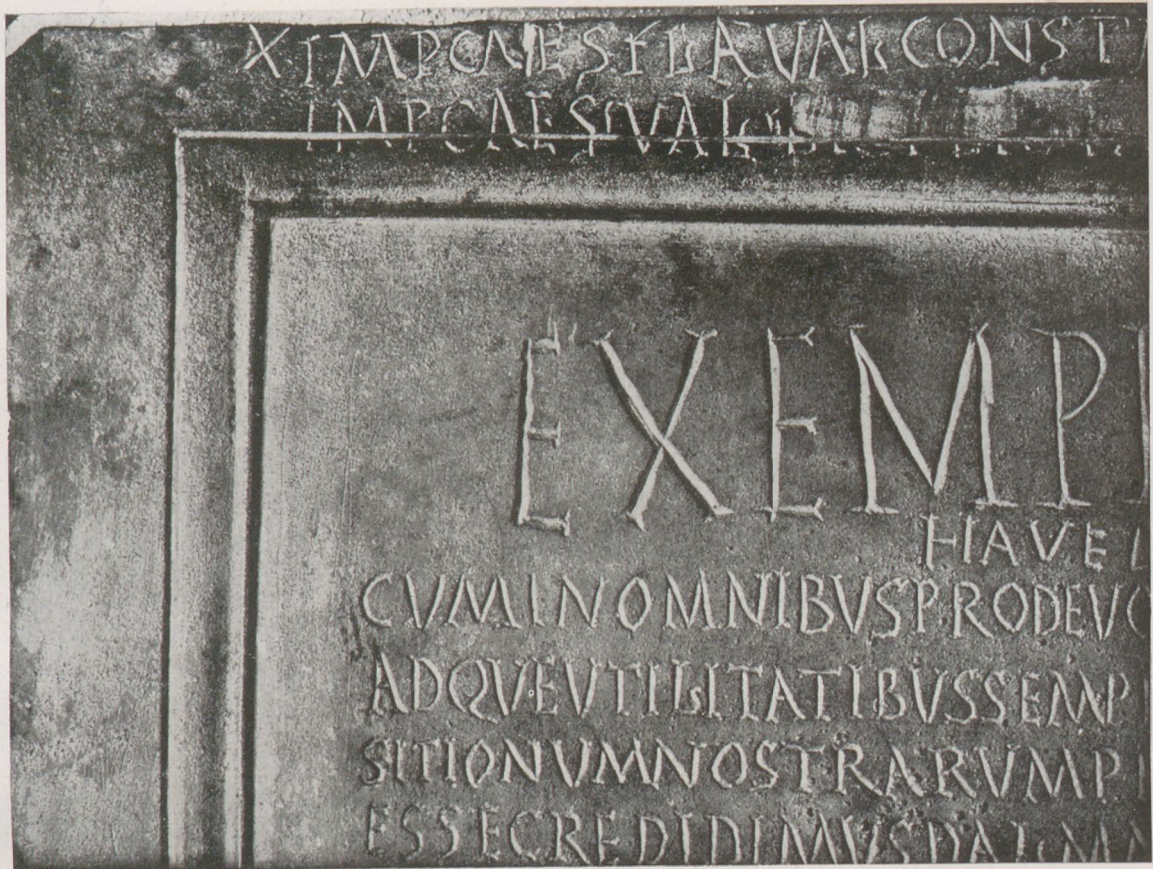
VAEC DALMATI CARISSIME NOBIS

DIVOMAXIMIANOVIII

PERCOSSET

III I V S I V N I A S S E R D I C A

1a

1

2

3

4

5

6

7

8

1b

1

2

3

4

5

6

7

8

1c

1

2

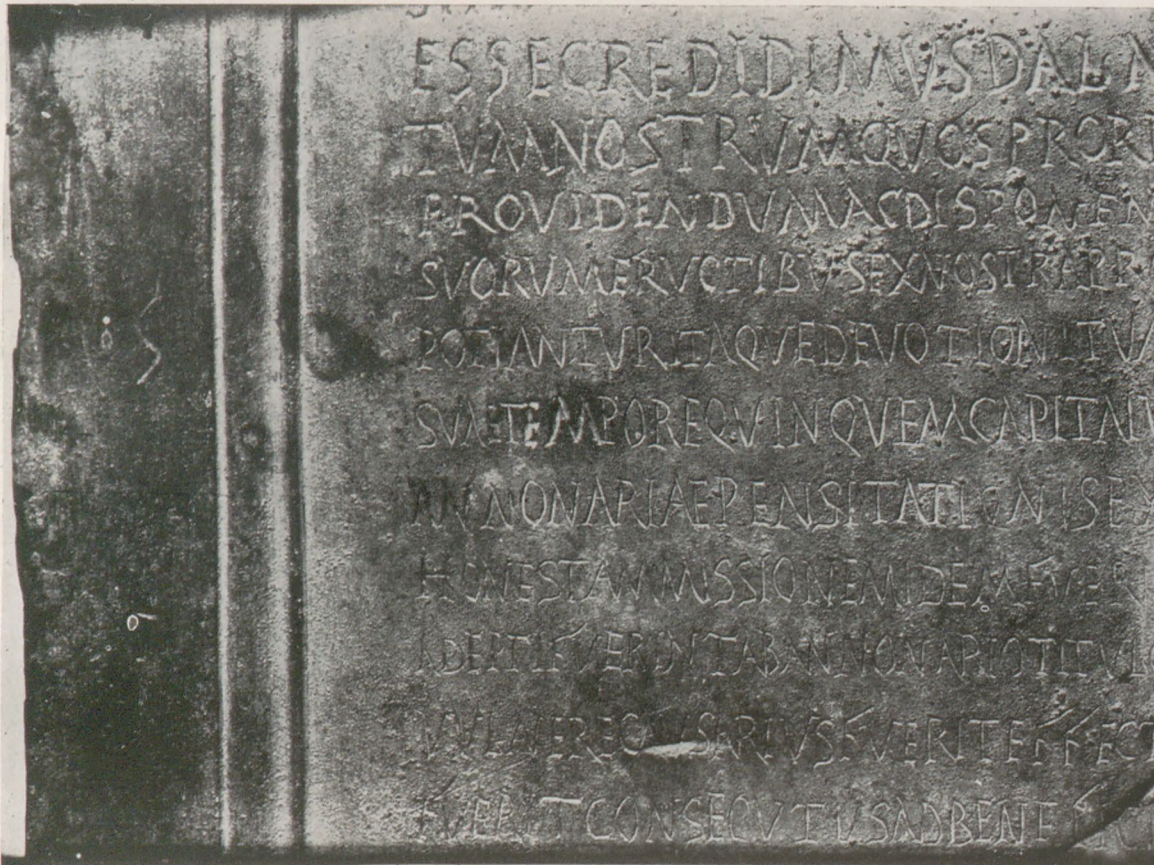
3

5

6

7

2a

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

2b

MATICARISSIAEVM DE LAIVTESIA
 IPVBISSTATVETCOMMODISADSTDV
 NDVMESSECREDDIM SVTETAEAE SVART
 NOVISIONE SPERRVIGA DEANTE
 ALSIGNIFICANDVMESSECREDDIM SVTETAEAE
 VXTASTATVTVA NOSTRVMEXCENSVADEVEPR
 XGISENTEADEMO VELMMVNIAHARTANTADVLCVA
 IN TCONSECTE SE THIQVHCETPODVICINTE
 ODUCESTAEACVSENTIDESTIAVVAQVAA
 TVSESTAMSEMPR VICINTESTAEADIAEXEAC
 TVAEIVSDEMIND ECEATTAETAEAE

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

2c

BORTS LORVNDIEMMI
 DISCVRSIBVSSVSTINENT
 MPOREIVCVNDISLABORVAA
 TOOTIOETCONGRVASECVRITATE
 ESNDSTRMILITAEQVIDEM
 STATIONIBVSSOLLEMMIBVS
 COMPLETISSTIPENDIISLEGITIMIS
 PENDIANDIQUETHONESDAMMISSIONEM
 ANXORISSVNESTOVISFORTEEXPREL
 V SARERVM SVARVAAVACATIONEAA

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

3a

18

19

20

21

22

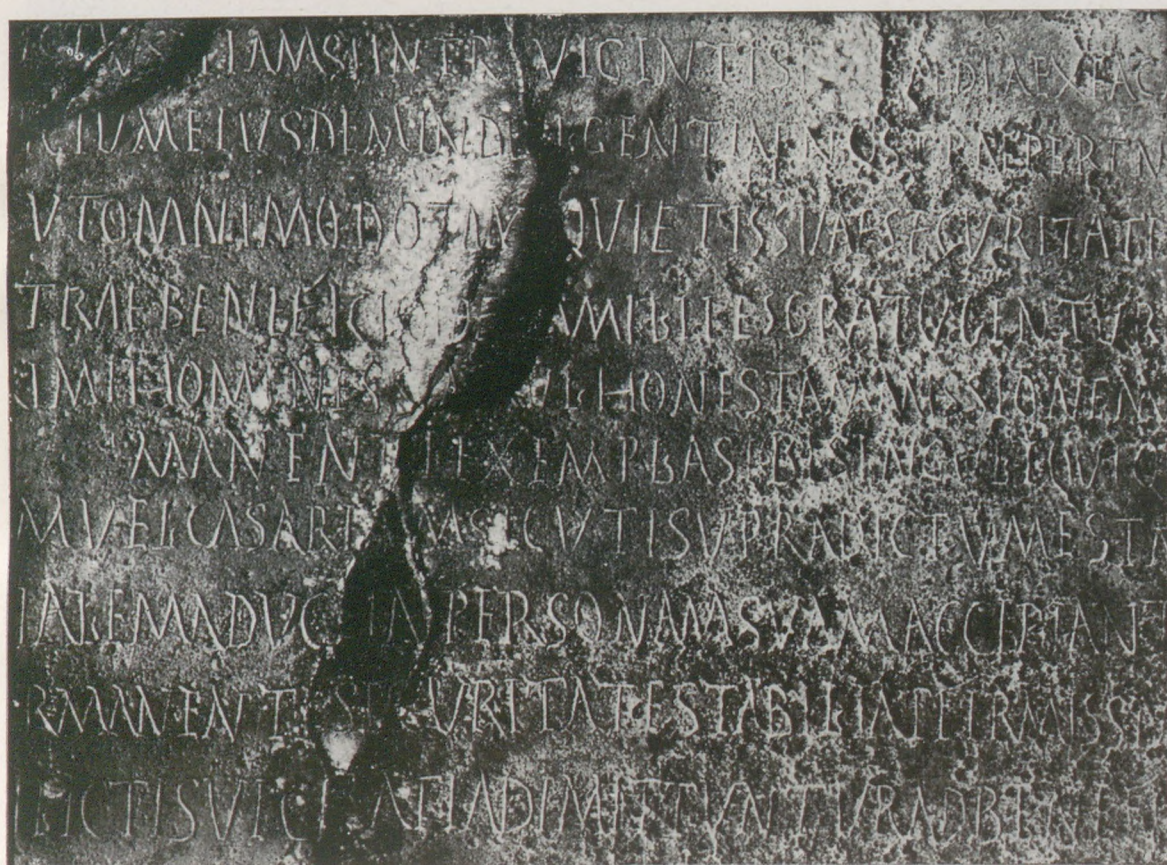
23

24

25

26

3b

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

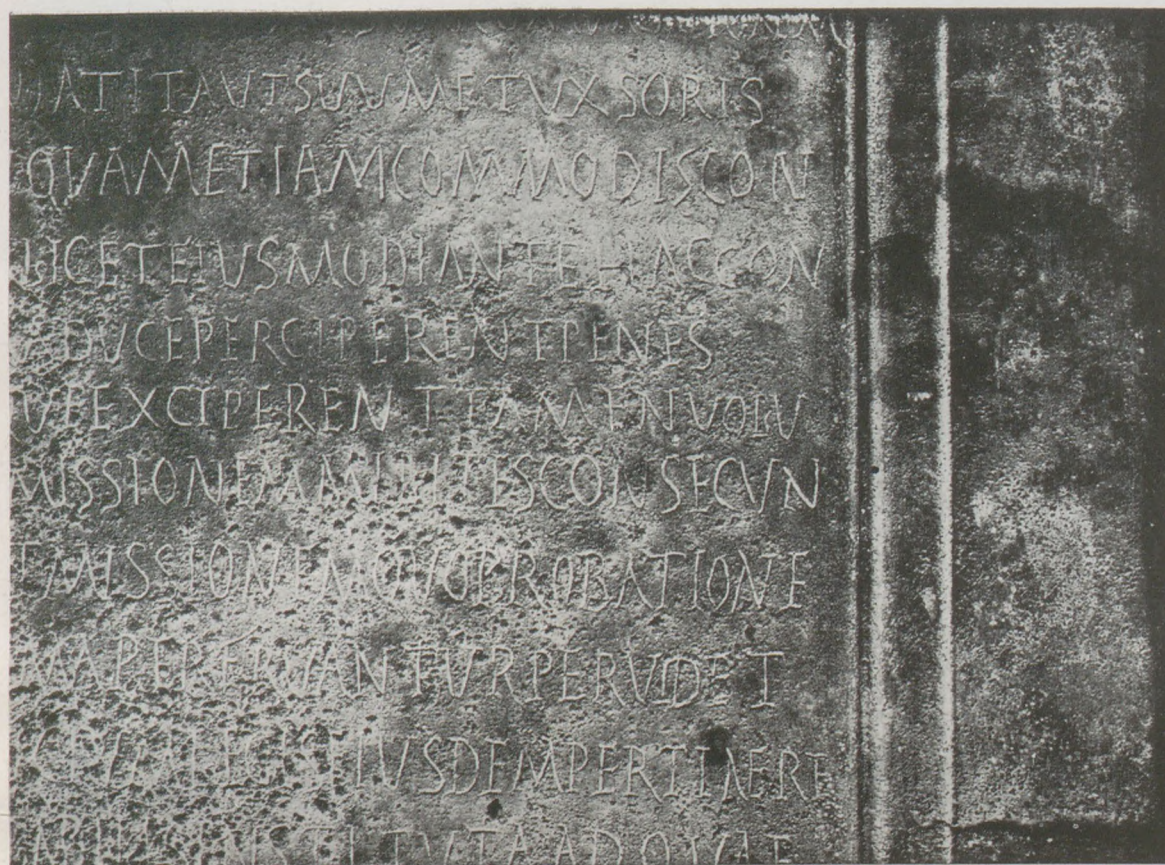
22

23

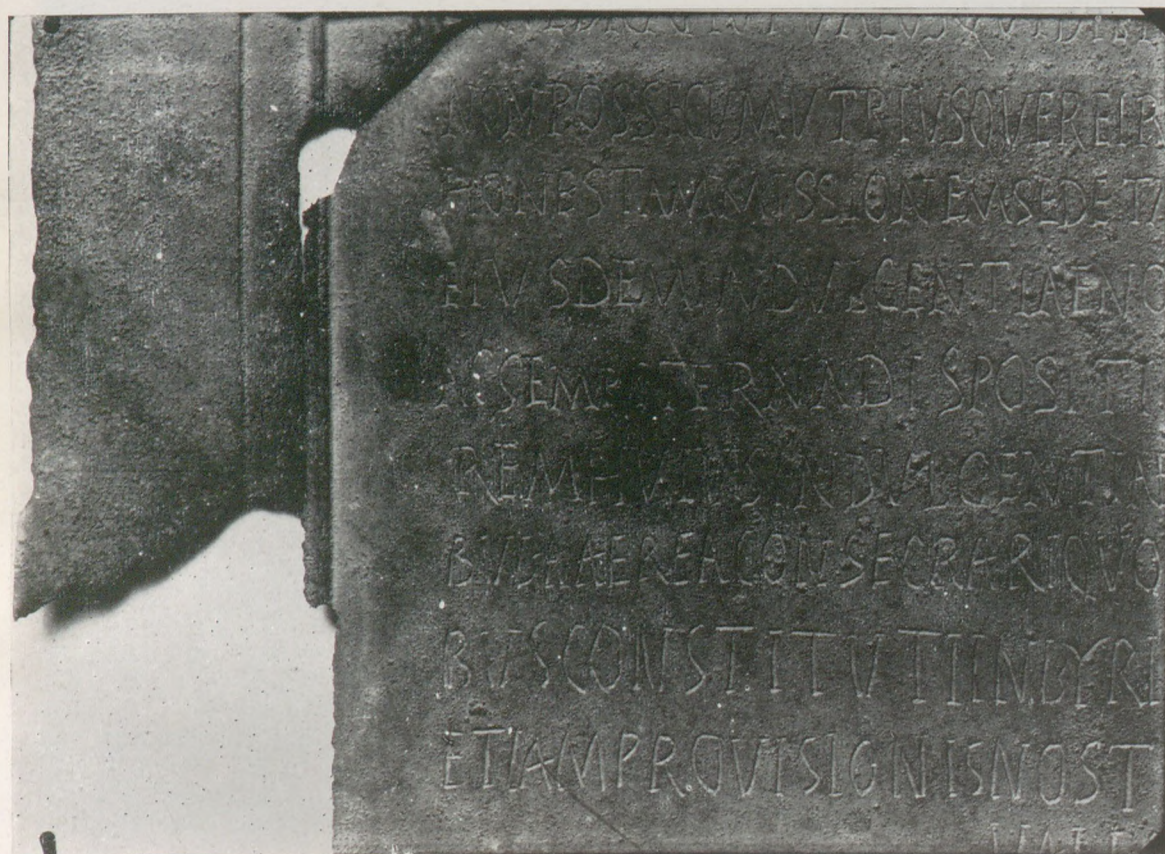
24

25

3c

4a

4b

IRATIONE FABRICIO PORTE TACITAE PULL
 T/ERET. LITIAEPT. EMIAANOBIS CONDIG
 NOSTRA NEFICI OPERTE PVOI DEMAMBI
 TIONIS OSTRAE PROVISIO OBTINEATE ER
 TAENONAE DESCRIBIT. MAPE RSENGUAQVE
 VOTA REGIONARIAMILITESQVAMETEM
 RICT. NISI QVTISIMILISLABORIS MILITI
 STRAESIMILIBVS COVIMODISPIRER JA
 LEDAEMATICARISSIMAEAIORER

27

28

29

30

31

32

33

34

4c

ABILISSENS FLIVTAAD QVAF
 IGNA PERCI PERECONVENTVTE T
 LITESP ERPTVOPER ERVANTR
 TRAMIA TEAVOLVAMASPE NO
 VEQVACASTRA NEVT SIGNAINTA
 MIOVITTESIN VEXILBATIONI
 TIAESVARESISTINEIITITA
 IANTVRET MANV DIVINA

27

28

29

30

31

32

33

34

5 a

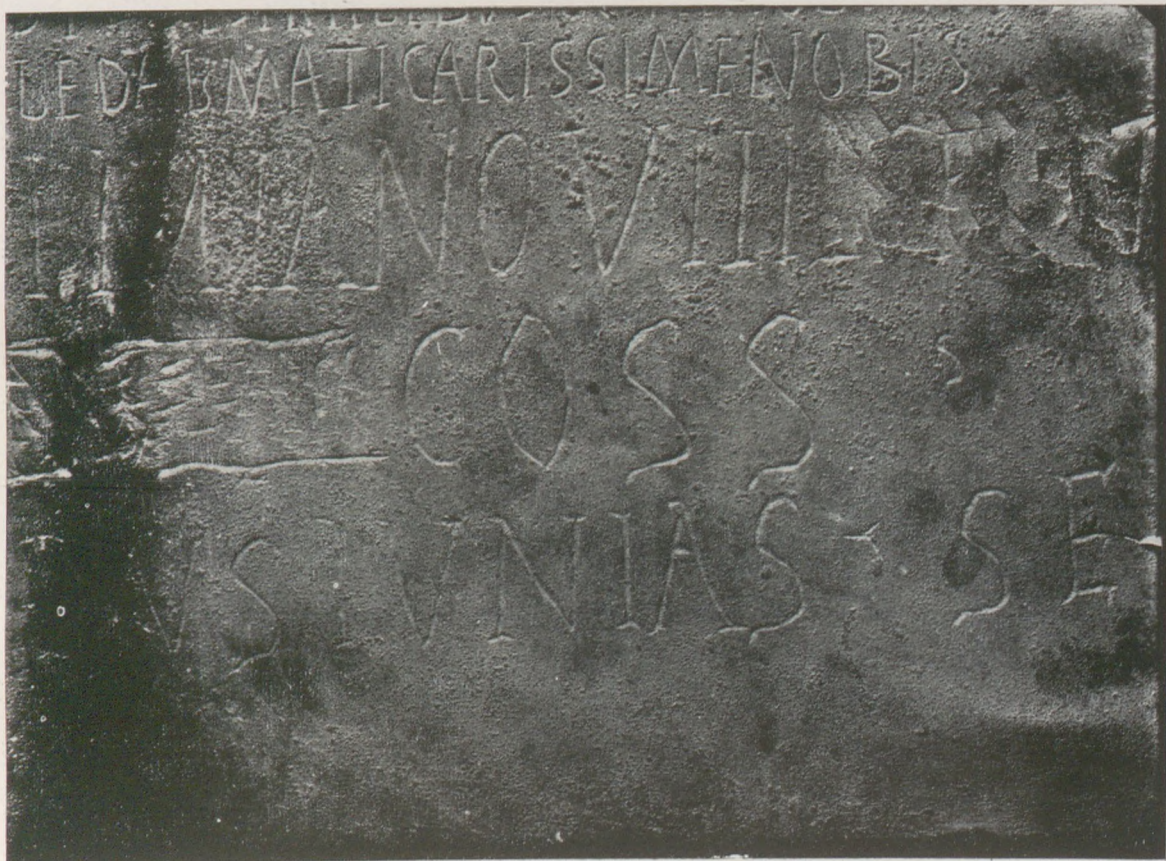
35

36

37

38

5 b

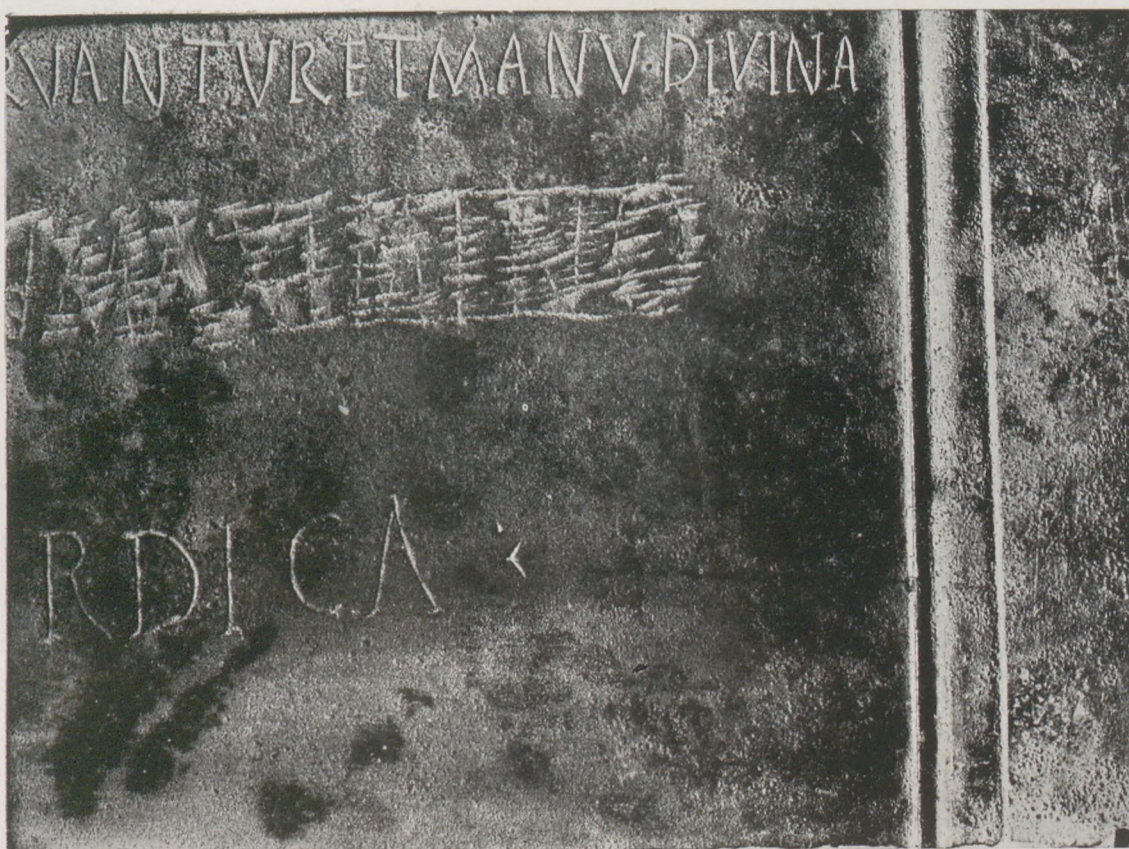
35

36

37

38

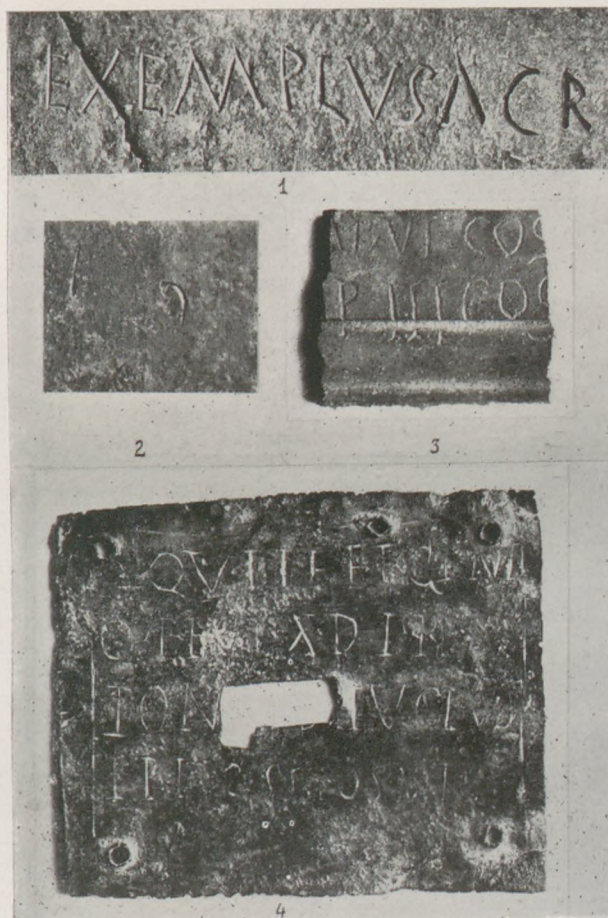
5c

34

36

38

1

2

3

4

IX

ARCHAEOLOGIA HUNGARICA
A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM RÉGÉSZETI KIADVÁNYAI
ACTA ARCHAEOLOGICA MUSEI NATIONALIS HUNGARICI
SCHRIFTLEITUNG : GRAF STEFAN ZICHY UND NÁNDOR FETTICH

Bisher erschienen :

Preise in Schw. Frcs

1. N. Fettich, Das Kunstgewerbe der Avarenzeit in Ungarn, mit 7 Tafeln und 22 Textabbildungen. Budapest, 1926, 4°, S. 66. 18.40
2. St. Paulovics, Die römische Ansiedlung von Dunapentele (Intercisa), mit 4 Tafeln und 67 Textabbildungen. Budapest, 1927, 4°, S. 128. 18.40
3. N. Fettich, La trouvaille Scythe de Zöldhalompusztá, avec 8 pl. et 3 figures dans le texte. Budapest, 1928, 4°, p. 46. 18.40
4. J. Hillebrand, Das frühkupferzeitliche Gräberfeld von Pusztáistvánháza, mit 7 Tafeln und 17 Textabbildungen. Budapest, 1929, 4°, S. 51. 18.40
- 5-6. F. Tompa, Die Bandkeramik in Ungarn. Die Bükker und die Theisskultur, mit 60 Tafeln und 7 Textabbildungen. Budapest, 1929, 4°, S. 71. 36.80
7. G. Fehér, Les Monuments de la Culture Protobulgare et leurs Reactions Hongroises, avec 108 figures dans le texte. Budapest, 1931, 4°, p. 173. 27.60
8. N. Fettich, Der zweite Schatz von Szilágysomlyó, mit 32 Tafeln und 9 Textabbildungen. Budapest, 1932 4°, S. 73. 27.60
9. A. Alföldi, Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung, mit 36 Tafeln und 20 Textabbildungen. Budapest, 1932, 4°, S. 90. 36.80
10. Á. Szalay, Über das römische Castell von Dunabogdány, mit 7 Tafeln, 1 Textabbildung und 1 Beilage. Budapest, 1933, 4°, S. 36. 11.—
11. L. Márton, Die Frühlatènezeit in Ungarn, mit 30 Tafeln und 25 Textabbildungen. Budapest, 1933. S. 120. 27.60
12. P. Paulsen, Wikingerfunde aus Ungarn im Lichte der Nord- und Westeuropäischen Frühgeschichte, mit 14 Tafeln und 13 Textabbildungen. Budapest, 1933. S. 58. 18.40
13. S. Gallus, Die figuralverzierten Urnen vom Soproner Burgstall, mit einer Textabbildung und 18 Tafeln. Budapest, 1934. S. 55. 18.40
14. D. v. Bartha, Die avarische Doppelschale von Jánoshida, mit 13 Tafeln und 10 Textabbildungen. Budapest, 1934. S. 107. 18.40
15. N. Fettich, Der skythische Fund von Gartschinowo, mit einer Textabbildung und 14 Tafeln. Budapest, 1934 S. 59. 18.40
16. A. Zakharow und W. Arendt, Studia Levedica, Archaeologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im IX. Jh., mit 8 Tafeln und 27 Textabbildungen S. 80. 18.40
17. J. Hillebrand, Die ältere Steinzeit Ungarns, mit 7 Tafeln, 14 Textabb. und 1 Karte. Budapest, 1935. S. 48. 11.—
18. A. Marosi u. N. Fettich, Trouvailles avars de Dunapentele, avec 8 planches et 39 figures dans le texte. Budapest, 1936 p. 105. 18.40
19. T. Horváth, Die avarischen Gräberfelder von Üllő und Kiskőrös, mit 48 Tafeln, 35 Textabbildungen und 2 Beilagen. Budapest, 1936 S. 128. 36.80

Zu beziehen :

UNGARISCHES NATIONALMUSEUM, ARCHAEOLOGISCHE SAMMLUNG
BUDAPEST, 80, UNGARN

Hauptkommissionär :

EDMUND STEMMER, BUCHHANDLUNG UND KUNSTANTIQUARIAT
BUDAPEST, V. GRÓF TISZA ISTVÁN-U. 14.

ÁRA : 20.— PENGŐ

NYOMATOTT KARCAGON, KERTÉSZ JÓZSEF KÖNYVNYOMDAJÁBAN

